

De Sint-Laurentiuskerk van Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen): een vroeg-11de-eeuws symbool van *stabilitas regni et fidelitas imperatoris*

Dirk Callebaut

met een bijdrage van Marjan Buyle¹

met platen 7-8

1 Inleiding

Haaks op het langgerekte, groene marktplein van Ename staat de Sint-Laurentiuskerk, een brok breukstenen architectuur waarvan het bouwhistorische belang pas onlangs erkend werd (fig. 1: 4 en fig. 2).

Dit is merkwaardig omdat de kerk zowel qua bouwconcept als qua ornament een intrinsieke waarde bezit die maakt dat ze heel wat meer verdient dan wat ze tot voor kort kreeg: een datering in de 12de eeuw, zonder veel verdere commentaar². Uitzondering op die miskennen maakte Dr. L. De Vlieghe. Toen in 1968 in de kerk uitgravingen gebeurden voor de centrale verwarming, volgde hij de werken. Hij deed er de nodige archeologische waarnemingen en tekende daarbij in het koor en de noordelijke zijbeuk een gedeelte van de vroegere kerkbevoering op. Tegelijkertijd bestudeerde hij de bekapping van koor en middenbeuk. Hij kwam daarbij tot de vaststelling dat de romaanse kapconstructie nog gedeeltelijk bewaard was gebleven en uit de 12de eeuw dateerde³.

Onze interesse voor de kerk werd gewekt, toen wij in het kader van een colloquium over middeleeuwse stadsontwikkeling (in 1989 georganiseerd door het Gemeentekrediet) de site Ename archeologisch doorlichtten. Prof. Dr. L. Milis deed toen hetzelfde voor het historisch bronnenmateriaal⁴. Bij een kritisch bekijken van de Sint-Laurentiuskerk kwamen we tot het

beseft dat het bedehuis verwantschap vertoonde met een groep kerken die door Prof. Dr. L.F. Genicot als "Maaslands" bestempeld werd⁵. Wij verklaarden dit voor het Scheldegebied toch wel uitzonderlijke gegeven door te verwijzen naar het Lotharingse verleden van Ename en de afkomst van de stichters, de graven van Ardennen-Verdun.

Het onderzoek naar het Lotharingse karakter van de Sint-Laurentiuskerk krijgt een toegevoegde waarde omdat het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en de stad Oudenaarde in Ename grootschalige opgravingen ondernemen in functie van de uitbouw van een archeologisch park, waarin de vroeg-middeleeuwse site juist centraal staat. Een archeologisch-bouwhistorisch onderzoek van de bidplaats drong zich bijgevolg meer dan ooit op.

Een concrete aanleiding voor het opstarten van de opgravingen vormden de instandhoudingswerken aan de kerktoeren die ernstige sporen van scheurvorming vertoonde. In het kader van een stabiliteitsstudie dienden enkele sleuven getrokken te worden om de zetting van de funderingen te controleren. Meteen grepen we de gelegenheid aan om, gekoppeld aan de opgravingen, de opstand van de kerk architectuurhistorisch te onderzoeken. Vooral de resultaten van dit laatste onderzoek komen hier aan bod. De archeologische gegevens worden slechts zijdelings aangeduid, omdat diverse kapitale plaatsen nog onderzocht

1 Bestuur Monumenten en Landschappen, Zandstraat 3, 1000 Brussel

2 In tegenstelling tot wat aanvaard werd, dateerde Prof. Dr. L.F. Genicot de toren van de Sint-Laurentiuskerk in de late 11de eeuw, zie Genicot 1982, 284. Dr. P. Devos trok de 12de-eeuwse datering van de kerk eveneens in twijfel en wees de bidplaats Karolingische kenmerken toe, zie Devos & Callebaut 1989, 46-48.

3 Devlieghe 1969, 85-90.

4 Milis & Callebaut 1990, 459-497.

5 Genicot 1972, 229-233.

1 Lokalisatie van de vroeg-middeleeuwse kerken van Nederename-Ename op een kopie van een figuratieve kaart (1661-1663), in 1828 gemaakt (stadsarchief Oudenaarde).

Nederename

1 Sint-Vedastuskerk
Ename

2 Onze-Lieve-Vrouwkapel

3 Sint-Salvatorkerk

4 Sint-Laurentiuskerk

Lokalisierung der frühmittelalterlichen Kirchen von Nederename-Ename auf einer 1828 gemachten Kopie einer figurativen Karte aus dem Jahre 1661-1663 (Stadtarchiv Oudenaarde).

Nederename

1 St. Vedastuskirche

Ename

2 Liebfrauenkapelle

3 St. Salvatorkirche

4 St. Laurentiuskirche

moeten worden. Het ondergrondse kerkbeeld is dus voorlopig te beperkt om er reeds uitsluitsel over te geven.

Toen de restauratiewerken aan de toren in 1992 definitief aanvingen⁶, nam men het orgelfront weg, dat tegen de oostelijke sluitmuur van het schip ophing. Achter dat orgelfront kwam een timpaan met oude bepleisteringslagen en romaanse muurschilderingen te voorschijn. M. Buyle van het Bestuur Monumenten en Landschappen voerde een beperkt vooronderzoek uit. Haar bevindingen zijn hierbij in bijlage opgenomen.

Zoals Dr. L. Devliegheer reeds had aangetoond, ging een belangrijk gedeelte van de huidige bekapping nog tot de romaanse periode terug. Dr. P. Hoffsummer onderzocht die originele dakelementen zowel dendrochronologisch als typologisch. Het verslag van zijn studie vormt een afzonderlijk artikel, dat hierbij aansluit.

Vermelden we nog de inbreng van A. Cambier en architect St. Browaey. Eerstgenoemde speelde in de restauratieopties van de toren een kapitale rol. Met zijn onderzoekswerk rond de kerk stimuleerde hij St. Browaey om zijn architectuurthesis (1988-1989) over de Sint-Laurentiuskerk van Ename te maken. Wij zijn hen beiden dankbaar dat zij ons inzage gaven in hun werk, terwijl wij St. Browaey nog bijkomend erkentelijk zijn voor het feit dat hij

ons zijn doorsneetekeningen van de kerk ter beschikking stelde.

Ten slotte zijn we nog een speciaal woord van dank verschuldigd aan Prof. Dr. A. Mekking en Dr. E. den Hartog voor hun inspirerend gezelschap bij onze zoektocht naar inzicht in een bidplaats die omwille van haar onverwacht rijke eigenheid verrassend boeit.

2 Historisch-topografische situatie

De Sint-Laurentiuskerk bevindt zich op het meest verheven punt van een zandige rug die zich tussen het Scheldealluvium en de steil opklimmende helling van de Vlaamse Ardennen bevindt. Ze behoorde tot één van de vier bidplaatsen die Ename in het eerste kwart van de 11de eeuw rijk was.

De oudste van die kerken lag in Nederename (fig. 1: 1), op ca. 1300 m in vogelvlucht van de Sint-Laurentius verwijderd. Toegewijd aan Sint-Vedastus, was zij de *mater ecclesia* van het vroeg-middeleeuwse domein Ename, dat als "*villa Ehinham*" voor 't eerst op het einde van de 9de eeuw in de bronnen vermeld wordt⁷.

De Sint-Vedastuskerk heeft haar oorspronkelijke kern nog gedeeltelijk bewaard. Het gaat om een eenbeukig, stenen zaalkerkje met oostelijk, vlak afgesloten koor. Binnenwerks meten de beide ruimten res-

6 Van den Bossche 1992, 2-4.

7 Gyseling & Koch 1950, nr. 49, 138.

2 De Sint-Laurentiuskerk bekeken vanuit het zuiden. Achteraan, de opgravingen van de Sint-Salvatorabdij (foto H. Timmerman).

Die St. Laurentiuskirche, vom Süden gesehen. Im Hintergrund: die Ausgrabungen der St. Salvator-Abtei (Bild H. Timmerman).

pectievelijk 12,5 x 7,50 m en 6 x 4,80 m⁸. In 1937 werd het koor afgebroken en vervangen door een neoromaans basilicaal schip. De primitieve beuk functioneerde van dan af als koor van het nieuw geconcepioneerde kerkgebouw.

Rond 974 onderging de *villa Ebinham* een ingrijpende lotswending. De Duitse keizer Otto II koos het domein uit om er het centrum van een markgraafschap te vestigen, dat mee diende in te staan voor de verdediging van zijn westelijke Rijksgrens. Op ca. 900 m ten zuidwesten van de Sint-Vedastuskerk werd, omgeven door Scheldewater, een *castrum* opgericht. Een massieve donjon (fig. 3: 1) vormde er het zwaartepunt van de verdediging⁹. Binnen de sterkte bevond zich een *capella* (fig. 1: 2), waaraan een kapittel van kanunniken verbonden was. Deze eigenkerk, toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw, lag geïncorporeerd in een stenen *aula* (fig. 3: 2). Volgens het onderzoek van Prof. Dr. A.L.J. Van de Walle situeerde de bidplaats zich in het oostelijke verlengde van de ontvangstzaal en omvatte ze een eenbeukige ruimte met halfronde absis. Binnenwerks zou de lengte 13 m bedragen hebben¹⁰.

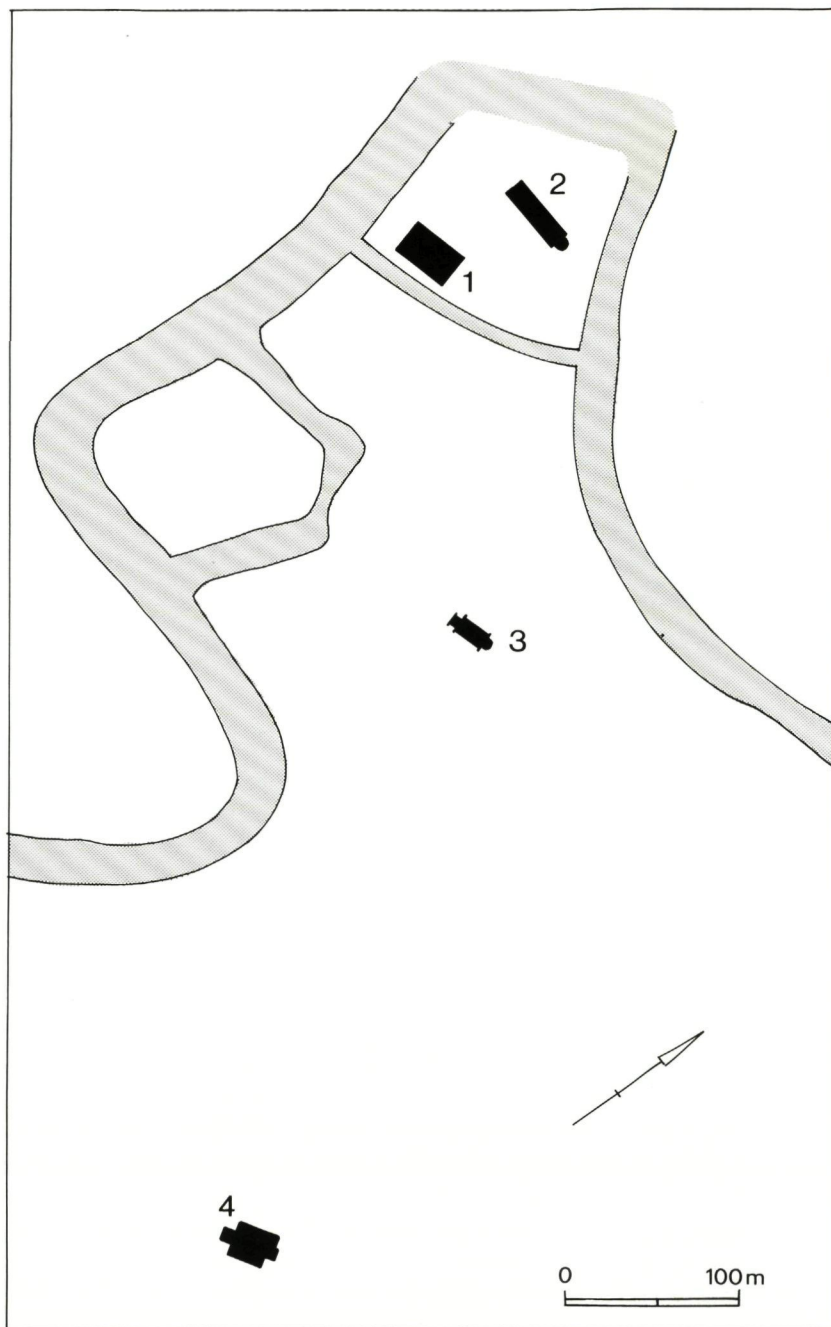
Rond de sterkte ontwikkelde zich een pre-stedelijke woonkern die in het eerste kwart van de 11de eeuw twee bidplaatsen bezat: de Sint-Salvatorkerk en de Sint-Laurentiuskerk, beide op respectievelijk 170 en 515 m van het *castrum* gelegen.

De Sint-Salvatorkerk (fig. 1: 3 en fig. 3: 3) was opgetrokken in Doornikse kalksteen en bestond uit een eenbeukig schip met ten oosten een halfrond koor, net zoals bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Ten westen kwam een vierkante aanbouw voor. Deze *portus*-kerk was 27 m lang en had een buitenwerkse breedte van 10,30 m¹¹.

Toen Ename in 1050 definitief in handen van de Vlaamse graaf kwam, demilitariseerde hij de Lotharingse grenspost. Hij richtte er een benedictijnenabdij op, waarvan het pand tijdens de jaren 1063-1070 tegen de Sint-Salvatorportuskerk werd opgericht¹². De Sint-Laurentiuskerk (fig. 1: 4 en fig. 3: 4) evolueerde tot de parochiekerk van Ename, wat ze tot vandaag zou blijven.

3 Restauratie (1907-1908)

De Sint-Laurentiuskerk treft door haar homogeniteit. Uitgevoerd in Doornikse

3 Situatiekaart waarop de stenen gebouwen uit de pre-stedelijke fase (974-1047) aangeduid zijn. Castrum: 1 donjon,

2 aula;

portus: 3 Sint-Salvatorkerk,

4 Sint-Laurentiuskerk.

Lageplan mit den Steinbauten aus der prästädtischen Phase (974-1047):

Castrum: 1 Donjon;

2 Aula;

Portus: 3 St. Salvatorkirche;

4 St. Laurentiuskirche.

8 Van de Walle 1952, 19-31; Demey 1977, 76-86.

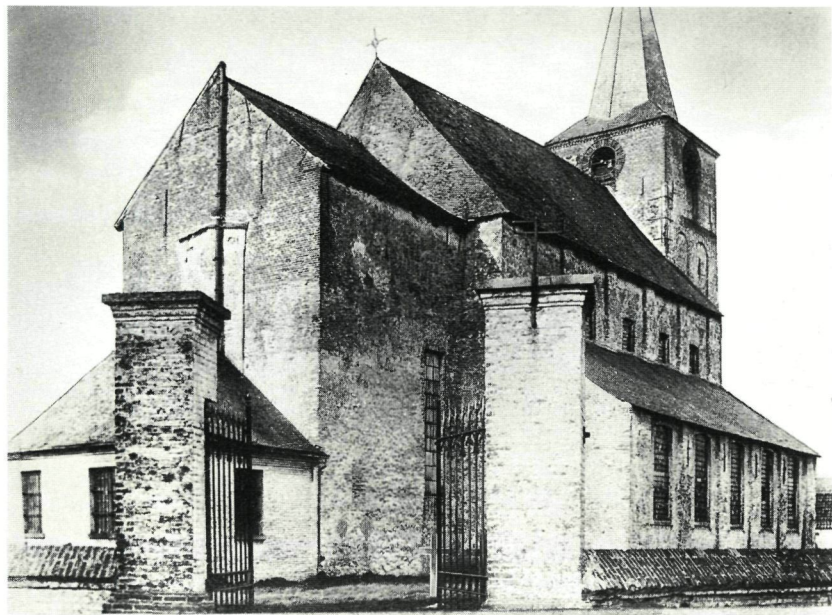
9 Callebaut 1984, 100-106.

10 Van de Walle 1945, 228-229.

11 Van de Walle 1947, 265-302; Callebaut 1985, 92-94; Callebaut 1986, 95-99.

12 Callebaut 1987, 213-224.

4 Zicht vanuit het zuidwesten. De foto werd genomen vóór de restauratie van de Sint-Laurentiuskerk in 1907-1908 (pastorij Ename).

Blick vom Südwesten. Das Bild wurde vor den 1907-1908 ausgeführten Restaurationsarbeiten genommen.

kalksteen is ze met haar driebeukig basilicaal schip, vlak gesloten koor en vierkante toren, in al haar geledingen romaans geritmeerd. Ongetwijfeld heeft de restauratie, die in 1907-1908 o.l.v. architect Van Wassenhove plaatsgreep, tot dit uniforme beeld bijgedragen. Om nog te achterhalen wat er toen aan buitenwerken gebeurde, staan ons twee foto's ter beschikking.

De eerste dateert van voor de restauratie en geeft een zicht vanuit het zuidwesten (fig. 4). Bekijken we eerst het koorgedeelte. Duidelijk is merkbaar hoe de westelijke sluitmuur, waartegen de sacristie aanleunt, gedeeltelijk uit baksteen bestaat. In dat bakstenen gedeelte steekt een dichtgemetseld, segmentbogig venster. De zuidgevel heeft een langgerekte lichtopening. Bovenaan zijn nog twee rondbogige silhouetlijnen zichtbaar, die de plaats van dichtgemetselde, romaanse vensters suggereren.

Vergelijken we nu met de huidige situatie (fig. 6). De bakstenen buitenwand van de westgevel is volledig hermetisch in Doornikse kalksteen. In de geveltop steekt een nieuw rondboograam. De romaanse vensters, hoog in de zuidelijke wand, zijn opnieuw geopend, terwijl de latere langgerekte lichtopening gedicht werd. De sacristie is afgebroken en in de plaats kwamen aan weerskanten van het koor neoromaanse annexen, waarvan de zuidelijke de nieuwe sacristie herbergt en de noordelijke als bergplaats dienst doet.

Wat het kerkship betreft, toont de foto aan dat de oorspronkelijke lichtopeningen verdwenen zijn. In de middenbeuk zijn ze dichtgemetseld en vervangen door kleinere segmentboogramen. De romaanse vensters laten zich door een breuklijn in het metselwerk evenwel nog aflijnen. In de zijbeuken verdween elk origineel spoor door de grote segmentbogige ramen die er in de 18de eeuw gestoken werden.

Tijdens de restauratie van 1907-1908 streefde men ernaar de romaanse lichtinval te herstellen. Daarin is men gedeeltelijk geslaagd door de oorspronkelijke bovenlichten in de middenbeuk opnieuw vrij te maken (fig. 6 en fig. 7). De segmentboogvensters van de zijbeuken werden evenwel vervangen door neoromaanse ramen, die dezelfde allure hebben als die van de lichtbeuk. Blijkbaar gebeurde dit ten onrechte en waren de oorspronkelijke vensters heel wat kleiner. Dit bewijst de lijkdeur (fig. 16) in de noordelijke zijbeuk, waarvan de bovenboog door de plaatsing van een neo-venster verdween.

Wat de toren ten slotte betreft, is de bovenste geleding in baksteen uitgevoerd. Dat bovenniveau is tijdens de restauratie afgebroken en vervangen door een verdieping in Doornikse kalksteen, waarbij in elke wand twee rondbogige galmgaten, geflankeerd door een blindnis, aangebracht zijn (fig. 7). Die laatste verbouwing laat zich nog goed aflezen op een postkaart die kort na de restauratie werd uitgegeven (fig. 5). Het kleurcontrast in het muurwerk valt op. Zo is het hermetische bovengedeelte van de toren heel wat donkerder getint dan de onderliggende verdiepingen. Ook bij de traptoren en de er tegen aanleunende annexe is een gelijkaardig kleurverschil merkbaar. Blijkbaar heeft men de bovenniveaus daar eveneens hermetisch.

De rest van het gebouw vertoont een opmerkelijk gelijk getint voegwerk. Men kan er uit afleiden dat de werken zich daar beperkten tot het hervoegen van het buitenparement.

Binnen in de kerk verving men de bestaande afdekking van het middenschip en de noordelijke zijbeuk door een vlak, houten plafond. In het koor plaatste men een neoromaans *ciborium* dat in zijn grootschaligheid wel ongelukkig uitvalt.

Het is duidelijk dat de restauratie uitdrukkelijk het romaanse karakter van de bidplaats beoogde te herstellen. Belangrijk

hierbij is dat de werken het oorspronkelijke bouwlichaam niet in zijn essentie geraakt hebben.

4 Beschrijving van de kerk

Voor de bouw van de kerk gebruikte men in hoofdzaak Doornikse kalksteen. Baksteen komt slechts voor waar het herstellingen betreft. Het metselwerk is in onregelmatig verband uitgevoerd. Hoewel men met breuksteen werkte, streefde men er toch naar het parement in min of meer horizontale lagen op te bouwen. Als waterpassing van het muurwerk, komt op enkele plaatsen visgraatmotief voor. Voor de uitbouw van de hoeken streefde men ernaar behouwen Doornikse kalkstenen te gebruiken, terwijl men voor de bogen boven toegangen en vensters smalle, lange stenen uitkoos. In die bogen zitten trouwens niet zelden rode gebakken tegels verwerkt.

De kerk is niet scherp georiënteerd, maar haar as vertoont t.o.v. de west-oostlijn een afwijking van 27° (fig. 8). Eenvoudigheidshalve zullen we het voor de lokalisering van het bestand bij de hoofdwindrichtingen houden.

Het huidige koor ligt in het westen. Er sluit een driebeukig, basilicaal schip bij aan, waartegen zich aan de oostgevel van de middenbeuk een toren verheft. De totale lengte van de kerk bedraagt 33 m.

4.1 WESTELIJK KOOR

Het vlak afgesloten koor meet binnenwerks 4,66 bij 4,90 m (fig. 8). De muren zijn gemeten vanaf het huidige vloerniveau 12 m hoog. Een impressionante triomfboog van 6,41 m breedte verbindt het koor met het schip. Het koor is met een vlak plafond afgedekt (fig. 10).

In de zuid- en noordwand komen telkens twee hoog geplaatste vensters voor (fig. 9 en 11). Het gaat om de dichtgemetselde openingen die zich vaag aftekenden op de foto van voor de restauratie en tijdens de werken van 1907-1908 opnieuw werden vrijgemaakt. Het grote rondboogvenster dat zich centraal in de koorsluiting bevindt, is daarentegen niet origineel, maar werd, zoals reeds vermeld, tijdens de restauratie ingebracht.

Eename — De Kerk.

5 De Sint-Laurentiuskerk op een postkaart, kort na de restauratiewerken uitgegeven.

Die St. Laurentiuskirche auf einer kurz nach den Restaurationsarbeiten herausgegebenen Ansichtskarte.

Thans is het koor ca. 80 cm lager dan de lichtbeuk en is de frontmuur gesloten. Dit is evenwel in tegenspraak met twee afbeeldingen die in dezelfde periode tot stand kwamen, nl. 1595-1596. Het gaat enerzijds om een bedevaartsvaantje van Ename (fig. 36) en anderzijds om een kaart van de Schelde, die het gebied bestrijkt van het kasteel van Oudenaarde tot Heurne (fig. 37)¹³. Beide geven de kerk vanuit hetzelfde zuidwestelijk gezichtspunt weer.

Net zoals nu laten ze in de zuidwand van het koor twee vensters zien. Er is vergeleken

¹³ Berings 1989, 165-170.

6 Actuele toestand van de Sint-Laurentiuskerk.

Aktueller Zustand der St. Laurentiuskirche.

met de huidige situatie echter één belangrijk onderscheid: de koormuren zijn heel wat lager dan de wanden van de lichtbeuk. Bij het bedevaartsvaantje reiken ze tot de dorpel van de vensters in de middenbeuk; bij de Scheldekaart tot de nok van het dak van de zijbeuk.

7 Huidig zicht vanuit het noordoosten.

Heutiger Blick vom Nord-osten.

Een andere afwijking betreft de sluitmuur van het koor. In tegenstelling tot nu is die op beide afbeeldingen doorbroken door een brede toegangspoort. Dit laatste element komt in het hoofdstuk over de historiek en interpretatie van het kerkgebouw aan bod.

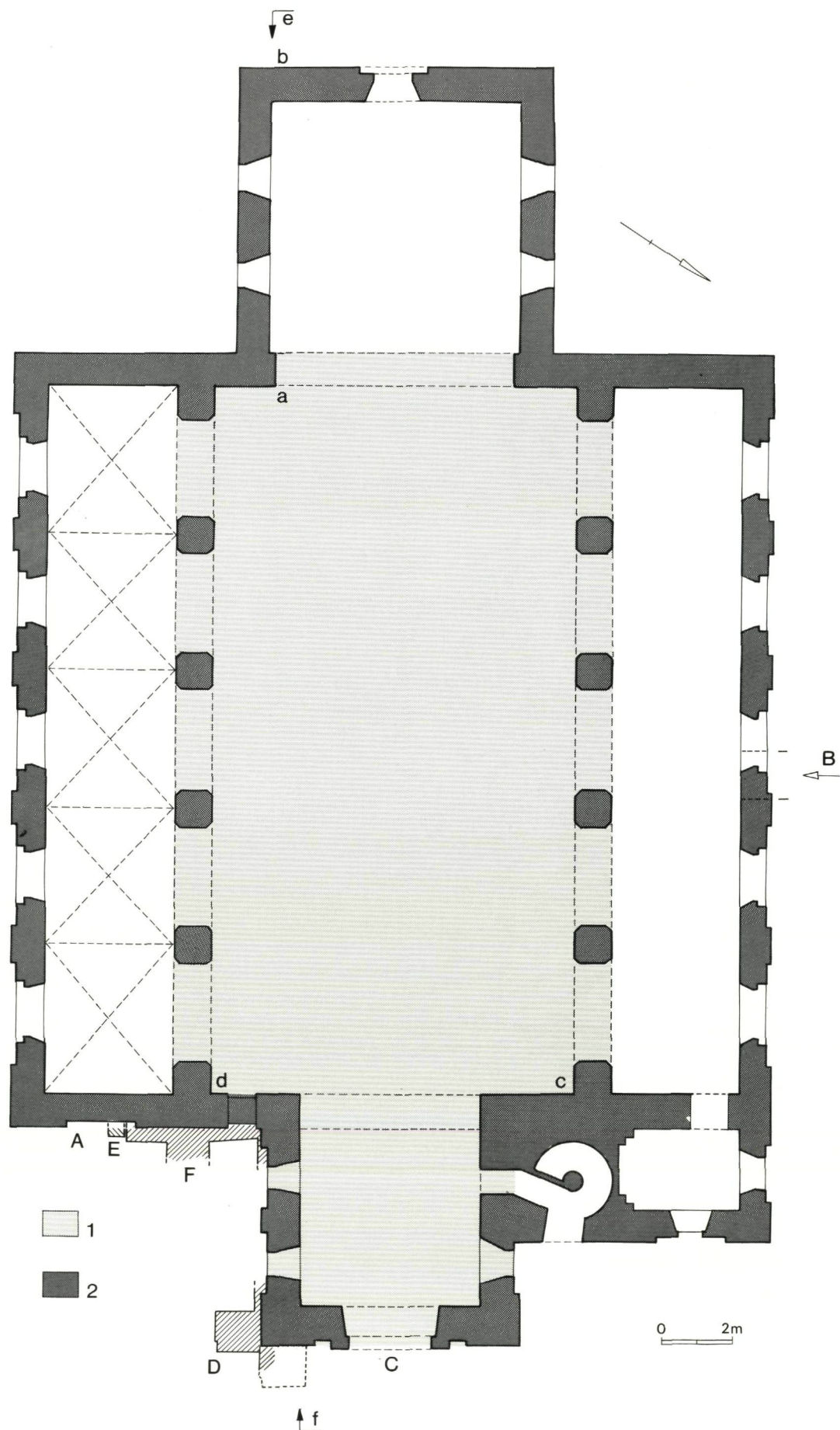
Het feit dat de twee bronnen een ander hoogteverschil dan het huidige weergeven, stelt de oorspronkelijkheid van de huidige koorhoogte en meteen ook van de triomfboog en van de rondbogige vensteropeningen uiteraard in vraag.

Op zoek naar het antwoord lieten we het pleisterwerk op de triomfboog en op de zuidwand op enkele zeer beperkte plaatsen wegnemen. De koormuur blijkt daarbij, net zoals de triomfboog, volledig in Doornikse kalksteen te zijn opgetrokken. Op de triomfboog hadden de gewelfstenen de typisch achteruitliggende positie die we ook bij de afdekking van vensters en toegangen aantreffen, zodat we mogen aannemen dat het hier om metselwerk uit de bouwtijd van de kerk gaat. Dat de huidige koorhoogte wel degelijk origineel is, staat dan ook buiten kijf.

Het verwijderen van het pleisterwerk leverde nog een verrassend gegeven op. Onder de bepleistering van de zuidelijke koorwand kwamen immers vier, met bakstenen dichtgemetselde boognissen te voorschijn (fig. 9-12). De twee oostelijke blindbogen waren verbroken door het grote rechthoekige venster dat op de foto van voor de restauratie voorkomt. De nissen (1 m breed en 0,39 m diep) waren met hoefijzerbogen afgedekt en werden met 60 cm brede penanten van elkaar gescheiden. De juiste lengte van de muurnissen kunnen we niet meer bepalen omwille van het 18de-eeuwse eikehouten muurbeschoot, dat zich tegen de wanden bevindt. De top van de boognis bevond zich op ca. 5,60 m boven de huidige kerkvloer. Ook op de noordelijke koormuur duiden scheuren in het actuele pleisterwerk op het bestaan van boognissen.

Thans getuigt de koorpartij met haar hoge, ongelede muren van een strakke soberheid. Het onderzoek toont evenwel aan dat dit een onjuist beeld is, door een latere ingreep veroorzaakt. Oorspronkelijk waren de koorwanden immers met diepe, blinde bogen geled, wat aan de ruimte een onmiskenbaar architecturale rijkdom verleende.

8 Plattegrond van de kerk met aanduiding van de bouwevolutie.

1 Zaalkerk met oostelijk, vlak gesloten koor;

2 basilicale kerk met oosttoren en westpartij.
Tekening: Dr L. Devliegher.

Grundriss mit Angabe der baulichen Entwicklung.

1 Saalkirche mit östlichem, flach geschlossenem Chor;

2 Basilikale Kirche mit Ostturm und Westteil.

Zeichnung: Dr. L. Devliegher.

4.2 SCHIP

Basilicaal van opzet, rijst de middenbeuk hoog boven de zijbeuken uit (fig. 9-10 en fig. 24). Samen vormen zij in plattegrond ongeveer een vierkant van binnenwerks 19,05 bij 19,80 m (fig. 8). Lichtbeuk en zijschepen zijn daarbij respectievelijk 9,36 en 3,66 m breed. Zij zijn van elkaar gescheiden door twee reeksen van vier vierkante pijlers die door rondbogen met elkaar verbonden zijn. Tegen de frontmuren van de middenbeuk aan worden de rondbogen opgevangen door pilasters. Pijlers en pilasters zijn aan de basis met een hardstenen plint afgezet en vertonen afgeschuinde hoeken. Zijn de plinten uiteraard later aangebracht, dan geldt dit allicht ook voor de afschuiningen. Wat de pijlers betreft, is het noodzakelijk hun originele bouw te onderzoeken, want verkleuringen in het pleisterwerk duiden op een structuur die afwijkt van wat thans zichtbaar is.

Dat het 12,80 m hoge schip vijf traveeën telt, laat zich langs buiten duidelijk aflezen. Zo steken in de langsmuren van de middenbeuk vijf rondboogvensters, van elkaar gescheiden door lisenen die in het verlengde van de pijlers liggen en de traveeën scherp aflijnen (fig. 13). Vermits ze in de zijbeuken doorlopen, mogen we aannemen dat ook daar centraal in elke travee een venster zat. Hiervan is echter elk spoor verdwenen door de grote segmentbogige vensters die in de 18de eeuw meer klaarte in de zijbeuken brachten.

De lichtopeningen in het middenschip zitten aan de buitenkant gevat in nauw omsluitende muurnissen, waarvan de boogstenen niet radiaal maar schuin geplaatst zijn (fig. 13). Centraal steekt een wigvormig gehouwen sluitsteen. Opmerkelijk zijn de verwijddende rechtstanden. Naar binnen toe zijn de dagkanten afgeschuind. Op de binnenwanden van de middenbeuk tekenen zich onder elk venster gelijkvormige verkleuringen en breuklijnen in het pleisterwerk af. Een aanduiding dat de oorspronkelijke vensters dieper doorliepen.

De middenbeuk kreeg zijn licht ook vanuit de oostgevel. Op gelijke hoogte met de vensters in de langswanden, werd tijdens de restauratiewerken van 1992 een langgerekt rondboogvenster vrijgemaakt, dat op 0,50 m van de zuidoosthoek van het middenschip zat. De lichtopening, 3,80 m hoog en 1 tot 1,20 m breed, was met een

hoefijzerboog afgedekt (fig. 14: 1). Het raam dat met Doornikse kalkstenen gedicht was, tekende zich ook langs de buitenzijde af (fig. 15: 1). Aan de andere hoek van de oostelijke frontmuur stak geen venster omdat daar tegen de buitenwand een traptoren aangebouwd was (cf. *infra*). Niet alleen bovengenoemde lichtopening zorgde voor bijkomende klaarte. Licht kwam er eveneens vanuit centrale doorbrekingen in de oostgevel (fig. 14: 2). Die situatie bespreken we evenwel wanneer we het over de torenpartij hebben.

Wat de overzoldering van het kerschip betreft, werd er tijdens de restauratie van 1907-1908 in de noordelijke zijbeuk en de middenbeuk een vlak plafond gestoken, wat een terugkeer naar de romaanse toestand betekende. In het middenschip getuigt een segmentboogvormige verkleuring op het pleisterwerk boven de triomfboog nog van het gewelf dat daar in de 18de eeuw aangebracht werd. De verkleuring loopt ook door over de muurdammen tussen de bovenlichten in de langsmuren. Meteen wordt duidelijk waarom men in de 18de eeuw de romaanse vensters gedeeltelijk dichtmetselde en door kleinere vensters verving: het bovengedeelte van de oorspronkelijke lichtopeningen werd door het nieuwe stucgewelf immers bedekt. In de zuidelijke zijbeuk liet de restauratie het 17de-eeuwse kruisribgewelf dat daar stak, ongemoeid.

Tenslotte is er nog de toegankelijkheid van het kerschip. De enige primitieve doorgang die nu nog herkenbaar is, zit in de oostgevel van de zuidelijke zijbeuk (fig. 8: A; fig. 15: 2 en fig. 33: 1). Het is een dichtgemetselde rondboogtoegang, gevat in een hoog opgetrokken, rechthoekige uitdieping van het muurwerk. Andere oorspronkelijke doorgangen zijn niet zichtbaar. De onderbouw van de toren was van bij zijn oprichting gesloten, terwijl ook de langszijden van de zijbeuken geen sporen van originele deuropeningen vertonen. Wel zit centraal in de langsegevel van de noordelijke zijbeuk een lijkleur, maar de regelmatig gehouwen steenblokken van de rechtstanden wijzen op een latere datering (fig. 8: B en fig. 16). Blijft uiteraard de mogelijkheid dat behalve bovengenoemde zuidoostelijke doorgang, ook in de andere smalzijden van de zijbeuken nog portalen steken. Om dit uit te vissen, dient pleisterwerk afgehaald te worden. De aanwezigheid van

o.a. altaren en muurkasten beperkt de onderzoeksmogelijkheden echter ten eerste.

4.3 TOREN

De "Schauseite" van de Sint-Laurentiuskerk lag onbetwistbaar bij de rijk gelede

oosttoren. Op vierkante plattegrond opgetrokken, meet hij binnenwerks 4,90 bij 4,66 m (fig. 8-9). Zijn muurdikte bedraagt 1,10 m. Het originele muurwerk is tot ca. 18 m hoogte bewaard. De oorspronkelijke hoogte is niet meer te achterhalen omdat het bovenste segment verdween.

Wat deze toren zo merkwaardig maakt, zijn de sterk geritmeerde wanden die per

9 Zuidelijke dwarsdoorsnede. Tekening toren en schip: St. Browaey; koor: M.-Cl. Van der Donckt. Südlicher Querschnitt. Zeichnung Turm und Schiff: St. Browaey; Chor: M.-Cl. Van der Donckt.

10 *Schip en koor vanuit het oosten bekeken. De pijl duidt de sondage in het pleisterwerk aan, waarbij de koorblindnissen ontdekt werden.*

Schiff und Chor vom Osten gesehen. Der Pfeil verweist auf die beim Sondieren im Putz entdeckten Blindnischen.

niveau, langs binnen- en buitenkant, druk doorsneden worden door blindbogen waarvan de meeste vensters hebben (fig. 5 en fig. 35). Muurnissen en vensters zijn alle afgedekt met hoefijzerbogen, waarbij opnieuw de boogstenen niet radiaal, maar liggend geplaatst zijn. De sluiting van de boog gebeurt via een wigvormig gehouden steenblok of wigvormig geplaatste Doornikse kalkstenen. Het mortelbed dat op de formelen rustte en waarin de afdruk van de planken versteend werd, bleef in de meeste gevallen uitstekend bewaard. Van de drie verdiepingen is de derde het best bewaard gebleven. De twee onderste niveaus zijn door 18de-eeuwse ingrepen sterk gemaskeerd. Toch is hun oorspronkelijke architectuur nog goed achterhaalbaar.

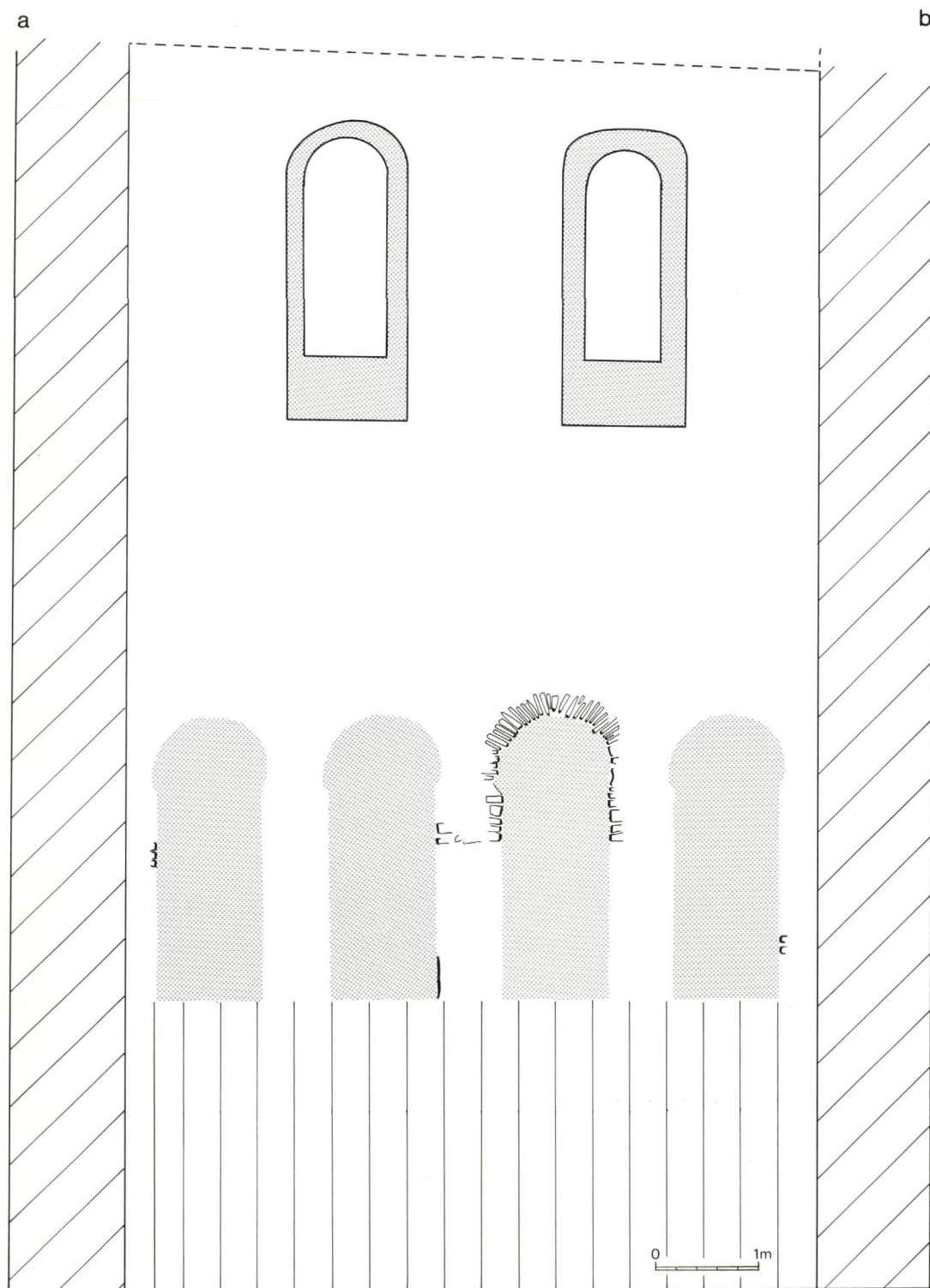
Op de gelijkvloerse verdieping zitten er in de zuid- en oostwand telkens 2 muurnissen (breedte: 1,67 m; hoogte: 5,23 m; diepte binnenwand: 0,27 m) met rondboogvensters (breedte: 0,64 m; hoogte: 1,25 m) (fig. 9). De muurdammen zijn 0,66 m breed. De noordkant heeft, wegens de aanwezigheid van een traptoren, maar één muurnis.

Oorspronkelijk was de torenvoet gesloten. Zoals het jaargetal erboven aanduidt werd de huidige, classicistische ingangspoort in 1778 gestoken (fig. 8: C; fig. 9: A en fig. 17). Bij het aanbrengen van dat nieuwe portaal werd de wandpijler tussen

de twee oostelijke nissen weggebroken. Langs de binnenkant dekte men de nieuw gestoken toegang af met een bakstenen rondboog (fig. 18: 1). Wat nog resteerde van de overbodig geworden muurnissen werd met baksteen dichtgemetseld (fig. 18: 2).

Behalve het omvormen van de gelijkvloerse torenverdieping tot toegangshal gebeurde er in de 18de eeuw nog een belangrijke ingreep, toen men tussen beide verdiepingen een doksaal inschoof (fig. 24). Daartoe verwijderde men het plafond tussen niveau 1 en 2 en bracht men op 3,60 m boven de vloer een vlakke zoldering (fig. 9: B) aan. De muurnissen van de eerste verdieping, die onder dat plafond doorliepen, werden aan de binnenkant gedicht. Verder werd het doksaal met een tongewelf in gerecupereerde Doornikse kalksteen afgedekt (fig. 9: C; fig. 18: 4 en fig. 19: 2). Waar het gewelf op het schip uitgaf, was het in baksteen uitgewerkt (fig. 14: 6 en fig. 22: 5). Aan de oostwand van de toren werd het ondersteund door het metselwerk waarmee de muurnissen van de tweede verdieping onder de overkluizing gedicht werden (fig. 18: 3 en fig. 19: 1). De top zelf van dat gewelf reikte tot net aan de onderdorpel van de vensters in niveau 2. De eerste en tweede torenverdieping werden door deze 18de-eeuwse herschikking van de binnenruimte als het ware gehalveerd.

11 Zuidwand van het westelijk gelegen koor met intekening van de vrijgelegde muurnisdelen. Het verticaal doorstreepte vlak geeft de plaats van de Lodewijk XV-lambrizering aan.

Südwand des westlichen Chores mit Angabe der Stellen, wo die Blindnischen sichtbar gemacht wurden. Die schraffierte Fläche gibt die Stelle der Ludwig XV.-Vertäfelung an.

Door de zware druk die het tongewelf op de torenwanden uitoefende, en door het weghalen van het middenste steunpunt in de oostmuur, werd de torenconstructie echter gedestabiliseerd, wat tot scheurvorming aanleiding gaf. Om dat tegen te gaan, werd in 1992 het gewelf weggenomen, waardoor het oorspronkelijke muurwerk

weer vrij kon komen. Na het weghalen van het pleisterwerk vonden we twee balkgaten (fig. 18: 5) terug, die vermoedelijk de ligging van het oorspronkelijke plafond aanduiden. De gelijkvloerse verdieping is op grond van dit gegeven 7 m hoog.

Het tweede niveau treft vooreerst door zijn plastisch sterk geledede wanden en een

12 Hoefijzerboog van een met baksteen dichtgemetselde blinde boog in de zuidelijke koorwand.

Hufeisenförmiger Bogen einer Wandnische in der südlichen Chorwand.

overvloedige lichtinval. Zo was elke wand door drie muurnissen diep ingesneden en zaten er in de noord-, oost- en zuidkant respectievelijk 1, 3 en 2 vensters (fig. 9; fig. 19-21). Tussen de muurnissen (0,70 m breed, 4,80 m hoog en 0,32 m diep) bevonden zich 0,50 m brede lisenen. De rondboogvensters (breedte: 0,50 m; hoogte: 2,20 m) waren hoog in de spaarvelden ingestoken. Niettegenstaande de drie muurnissen, zat ook nu, net zoals op het gelijkvloers, omwille van de trapkoker (fig. 21: 1), slechts één venster in de noordelijke zijwand.

Maar wat deze verdieping pas echt bijzonder maakt is haar scheidingswand met het middenschip. Overkoepeld door een blindboog (fig. 22: 1) is de muur er immers door een driedubbele arcade opengewerkt (fig. 14: 2 en fig. 22: 2). Spijtig genoeg bleef die arcade door het 18de-eeuwse tongewelf van het doksaal (fig. 14: 6 en fig. 22: 5) slechts gedeeltelijk bewaard. De muraalboog is qua opzet vergelijkbaar met de triomfboog van het koor, maar valt met zijn 4,22 m breedte wel 2,19 m smaller uit. In het timpaan zat aan de torenzijde heel wat visgraatmotief verwerkt. Sporen van oorspronkelijke bepleistering werden er op het muurwerk niet aangetroffen. Dit in tegenstelling tot de zijde die naar het middenschip gekeerd is. Daar bleven diverse pleisterlagen bewaard, sommige met muurschilderingen erop (cf. bijdrage van M. Buyle).

De arcade bestaat uit drie gelijke boogopeningen die ca. 1,30 m breed zijn. Van de tussensteunen rest enkel nog de ca. 35 cm brede boogaanzet. Die rust thans op

een blok muurwerk, waarvan de slordige metseltechniek erop wijst dat het om een latere invoeging gaat (fig. 22: 3 en fig. 23). Dat dit – rekening houdend met de stabiliteit van de arcade – toch wel hachelijke werk uitsluitend gebeurde om breukstenen pijlers te vervangen, lijkt ons bevreemdend. Allicht dient men eerder te denken aan iets dat echt kostbaar genoeg was om te recuperen, nl. zuiltjes.

Op een bepaald ogenblik heeft men de arcade met Doornikse kalkstenen en bakstenen gedicht (fig. 22: 4). Vervolgens werd, aan de schipzijde, voor die gedichte bogen een wand in Doornikse kalksteen gemetseld, die de nis tussen de rechtstanden van de muraalboog bijna volledig vulde (fig. 14: 4). Het metselwerk is centraal bekroond met een sokkel van 40 cm breedte en 40 cm hoogte (fig. 25). Blijkbaar werd, nadat de arcade haar functie verloren had, tegen de gedichte scheidingswand een beeld geplaatst.

De laatste ingreep gebeurde dan op het einde van de 18de eeuw, bij het inbouwen van het doksaal. Toen metselde men de resterende nis van de muraalboog, boven laatstgenoemde sokkel, met bakstenen toe om er een orgelfront tegen te hangen. De onderbouw van de gedichte arcade en haar voorgemetselde wand waarop de sokkel steunde, werden uitgebroken om het tongewelf van de zangertribune te kunnen aanbrengen (fig. 14: 6). In de torenverdieping die door deze werken gehalveerd werd, legde men boven dat gewelf een bakstenen vloer, die tot aan de onderdorpel van de rondboogvensters kwam, terwijl in de noordwand de middenste muurnis tot een haard met schouwmantel omgebouwd werd (fig. 21: 3). Voordien had men echter de blindbogen in de noordwand tot het nieuwe vloerniveau met bakstenen dichtgemetseld (fig. 19: 3 en fig. 21: 2).

De derde verdieping ten slotte bleef zo goed als intact bewaard (fig. 9). Enkel de balkgaten van het plafond verdwenen bij de afbraak (wanneer?) van het bovenste torensegment. Ook op niveau 3 waren de muren langs binnen en buiten van blindbogen voorzien (fig. 27). In de zuid- en oostmuur zaten er telkens twee (breedte: 1,85 m; hoogte: 4,30 m; diepte binnenwand: 0,27 m). De noordkant kende slechts één muurnis. In het resterend gedeelte stak een doorgang naar de traptoren (breedte: 1,25 m; hoogte: 2,42 m) (fig. 26).

13 *Rondboogvensters in het middenschip, door lisenen van elkaar gescheiden.*

Rundbogenförmige Fenster im Mittelschiff, durch Lisenen voneinander getrennt.

In tegenstelling tot de onderliggende verdiepingen, die met rondboogvensters verlicht waren, zaten er in de spaarvelden slechts smalle, rechthoekige lichtopeningen (breedte: 0,26 m; hoogte: 0,78m). De wanden van dit weinig verlicht niveau zijn toch dubbel geleed. Waarom werd aan deze ruimte zoveel architecturale zorg besteed? Waar het muurnisornament bij de twee andere verdiepingen immers decoratief functioneel was omdat er een direct contact met het kerkship bestond, was de derde verdieping daarentegen zowat het verbindingsniveau met de zolder. Vandaar ook dat een schraal licht daar voldoende was. Aanwijzingen voor een elitair gebruik van de ruimte ontbreken, zodat een verklaring allicht dient gezocht te worden in een andere richting. De bouwtechnische mischien, want het is zeer de vraag of het op de "uitgeholde" wanden wel verantwoord was een verdieping in vol muurwerk te plaatsen. St. Browaey's onderzoekt thans deze problematiek.

De toren is niet in één fase opgetrokken. Relevant voor dit bouwfeit is de tegen de noordflank aanliggende trapkoker (fig. 30-31). Die toegangstoren meet 2,70 bij 3 m. Via een schroefvormige wenteltrap gaf hij toegang tot de twee bovenste verdiepingen. Drie smalle vensteropeningen verlichten de gang. Wat de aansluiting bij de oosttoren betreft, valt op hoe men op het gelijkvloers niveau geen rekening hield met de buitenste, noordelijke muurnis, want het booghoofd en de rechter rechtstand ervan werden door de bouw als het ware afgesneden (fig. 31).

De toegangstoren is dus later tegen de muur opgericht.

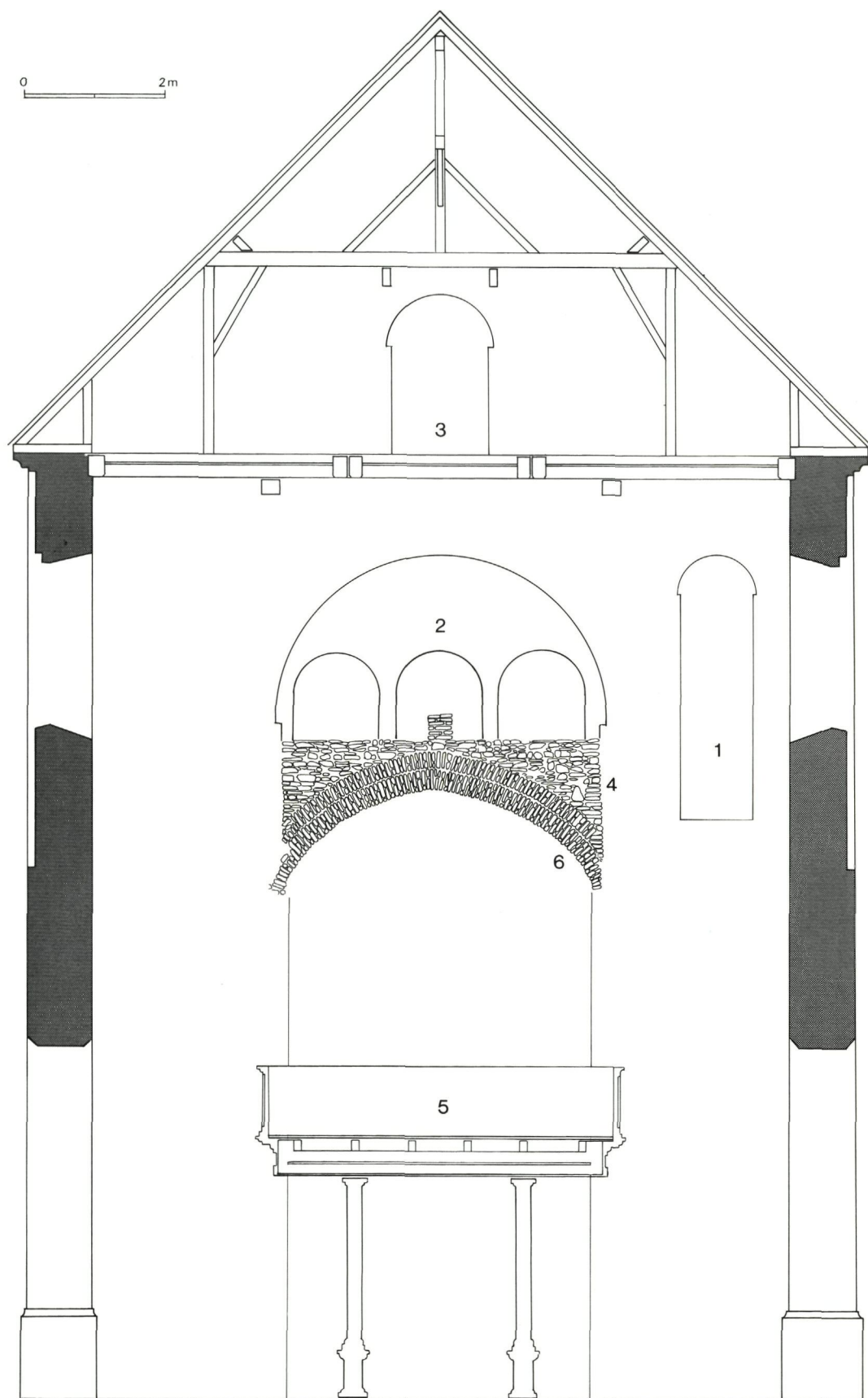
Voor niveau 1 en 2 zijn geen bouwverschillen aanwijsbaar, zodat ze als één geheel te beschouwen zijn. Merken we op dat de noordelijke binnenwand van de tweede verdieping, net zoals de andere muren trouwens, drie blindbogen heeft. Of er in de middelste nis reeds een venster zat, wat opnieuw op een "nakomen" van de traptoren zou wijzen, is door de aanwezigheid van de 18de-eeuwse schouw niet meer uit te maken. Bij de bouw van de derde verdieping hield men echter wel degelijk rekening met de traptoren. Waar de andere muurvlakken telkens twee blindbogen hebben, zit er in de noordwand slechts één. In het muurgedeelte ernaast stak immers een rondboogdeur die de verdieping met de toegangstoren verbond. Een muurnis was daar dus overbodig. Als aanvullend gegeven voor een latere bouwtijd, wijzen we er nog op dat de derde verdieping een insprong t.o.v. de onderliggende niveaus vertoonde (fig. 35).

Samenvattend kunnen we dus stellen dat men vooreerst de twee elitaire verdiepingen bouwde. Pas in een later stadium kwam niveau 3 met de toegangspartij het beeld van de oosttoren vervolledigen. Of dit verschil in bouwtijd meteen ook een verandering in bouwconcept betekent, is absoluut niet zeker. Dr. W. Ubregts wees er ons op dat men ook bij donjons soms constructieanomalieën vaststelt, die eerder met een later hernemen van de werken te maken hebben dan met een wijziging in

14 Binnenwand van de
oostelijke lichtbeukgevel
(tekening St. Browaeys).

Innenwand der östlichen
Lichtgadenfront (Zeichnung
St. Browaeys).

15 *Vensters (1 en 3) en rondboogtoegang (2) in de oostelijke frontmuur van het kerkship.*

Fenster (1 und 3) und Rundbogeneingang (2) in der östlichen Frontmauer des Kirchenschiffes.

16 *Lijkdeur in de noordelijke zijbeuk, waarvan de rondbogige afdekking door het insteken van een neoromaans venster verdween.*

Leichtentür im nördlichen Seitenschiff, deren rundbogenförmige Abdeckung verschwunden ist, weil ein neoromanisches Fenster hineingesetzt wurde.

bouwprogramma¹⁴. Dat het bij de Enaamse kerk om een bouwonderbreking kan gaan, moge misschien blijken uit het feit dat er in de oostgevel van het schip, noordwaarts van de muraalboog geen venster steekt, zoals dat ten zuiden van die boog wel het geval is. Vermits men op dat niveau dus wel degelijk rekening hield met de trapkoker, komt het ons voor dat de derde torenverdieping en de stenen toegang niet aan een afgewerkte bouwphase van de oostpartij zijn toegevoegd.

De derde verdieping leidde naar de zolder via een opmerkelijk ruime doorgang van 1,42 m breedte en 2,76 m hoogte (fig. 14: 3 en fig. 28). De zolder zelf was schaars verlicht door een smalle vensteropening in de oostelijke sluitgevel van het schip.

Het dakgebinte gaat net zoals dat op het koor voor een belangrijk stuk tot de romaanse periode terug. Als vellingsdatum van de dakkaphouten geeft Dr. P. Hoffsummer 1175-1185 op.

Het originele dak werd dus naar het eind van de 12de eeuw toe vervangen door een nieuw. Voor die vervanging geeft de westelijke topgevel van het middenschip misschien een verklaring. In tegenstelling tot de oostgevel waar de top wel bewaard

bleef, is die langs de westkant gedeeltelijk afgebroken. Wat rest is een stuk opgaand muurwerk boven de doorgang naar het koor (fig. 29: 1). Dat de toegang (breedte: 1,78 m; hoogte: 2,25 m) origineel is, bewijst de hoefijzerboog, die in dezelfde techniek werd gemetseld als de andere vroegromaanse doorbrekingen. Opmerkelijk is nu dat het resterend muurwerk van de topgevel voor een belangrijk stuk met gerecupereerd materiaal gebouwd werd. Het gaat daarbij om verbrande Doornikse kalkstenen! Een belangrijke indicatie dat de dakvernieuwing vermoedelijk gebeurde na een brand, waarbij ook de top van de gevel gedeeltelijk vernield werd. De westgevels van zowel schip als koor bleven problemen stellen, want ze werden in een latere fase met baksteen gedeeltelijk hermitseld (fig. 29: 2 en fig. 4).

Tenslotte is er nog het bijgebouw (binnenwerks 2,20 bij 2,75 m groot) dat tegen de traptoren en de noordbeuk aanleunt, en een tijd als doopkapel dienst deed (fig. 30). Een naad tussen de trapkoker en de zijbeuk getuigt dat de annexe er na de bouw van de toegangstoren kwam. In de oostgevel steekt een blindboog met rondboogvenster (fig. 31) terwijl in de noordmuur een deur zit,

¹⁴ Met dank aan Dr. W. Ubregts voor deze informatie.

17 *Classicistisch toegangsportaal ingebracht in 1778 in de met blinde bogen versierde oostgevel van de toren (Copyright Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium - Brussel).*

Klassizistisches Eingangsportal, das 1778 in die mit Blendbogen geschmückte Ostfront des Turmes hineingesetzt wurde (Copyright Königliches Institut für das Kunstpatrimonium - Brüssel).

die allicht later (tijdens de werken van 1907-1908 ?) aangebracht werd. Dat de aanbouw geen neoromaans gegeven is, getuigt de foto genomen kort na de restauratie (fig. 5). Daarop is merkbaar hoe men toen enkel het bovendeel van het muurwerk hermetsele. Onderzoek van het muurwerk binnenin zal o.a. moeten bepalen hoe de verbinding naar de zijbeuk was, en of er vroeger geen oorspronkelijke toegang tot de kerk stak, zoals die gelegen ten zuiden van de oosttoren.

15 Wij danken K. De Groote, M.-Cl. Van der Donckt, M. Cornelis, Gh. Derycke, St. Desmedt, F. De Vos, J. Moens, J.-M. Reyns, R. Schockaert, A. Van Daele en P. Vandekerckhove voor hun aandeel in het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.

5 Archeologisch onderzoek

De opgravingen waren gekoppeld aan enkele controles van de kerkfunderingen, die voor de restauratie noodzakelijk waren¹⁵. In eerste instantie betrof het de toren en zijn aansluiting met het middenschip. Uit ons onderzoek van de zuidoosthoek blijkt dat de torenmuur nog 80 cm onder het huidige maaiveld doorloopt (fig. 32). Hij steunt dan op een 80 cm diepe fundering die uit twee lagen opgebouwd is. Het onderste niveau is ca. 40 cm dik en bestaat uit in zand opeengestapelde Doornikse kalkstenen. Daarop komt een bijna even dik pakket blauwe hardsteen die in een stevige kalkmortel ingebed ligt. Op de hoek zelf vertoont de grondmuur twee haaks op elkaar staande uitmetselingen (50 bij 50 cm groot) (fig. 8: D en fig. 32). Of zij het basement van steunberen vormden of uitsluitend als funderingsversteving van de hoek dienden, is niet uit te maken.

Ook tegen de oostgevel van de middenbeuk legden we een sleuf aan. Voor de bouwchronologie van de kerk deden we er enkele interessante vaststellingen. Zo vertoonde de fundering een naad op 3,70 m van de de toren (fig. 33: 2). De grondmuur die daarbij aansloot, stak ca. 12 cm minder diep en sprong lichtjes in (fig. 8: E en fig. 33: 3). Hij was eveneens opgebouwd uit Doornikse kalkstenen die onderaan los in zand gezet waren en bovenaan stevig met mortel gebonden werden. Verder bezat eerstgenoemde fundering, op 1,40 m van de toren, een 1,20 m dikke uitmetseling (fig. 8: F en fig. 33: 4), vergelijkbaar met wat wij onder de torenhoek aantreffen. Op die plaats loopt de frontmuur van het schip evenwel gewoon door, zodat daar geen speciale ondersteuning noodzakelijk was. Merken we ten slotte nog op dat de sluitgevel van de middenbeuk tegenover de grondmuur 30 tot 40 cm inspringt en de toren slechts 10 cm. Een naad, een uitmetseling die voor de bovenliggende bouw weinig betekenis heeft, en een ongelijke plaatsing van de bovenbouw op de funderingen: het zijn zovele aanduidingen dat de basilicale kerk, alvast voor haar toren en middenschip, op de grondvesten van een ouder gebouw steunt.

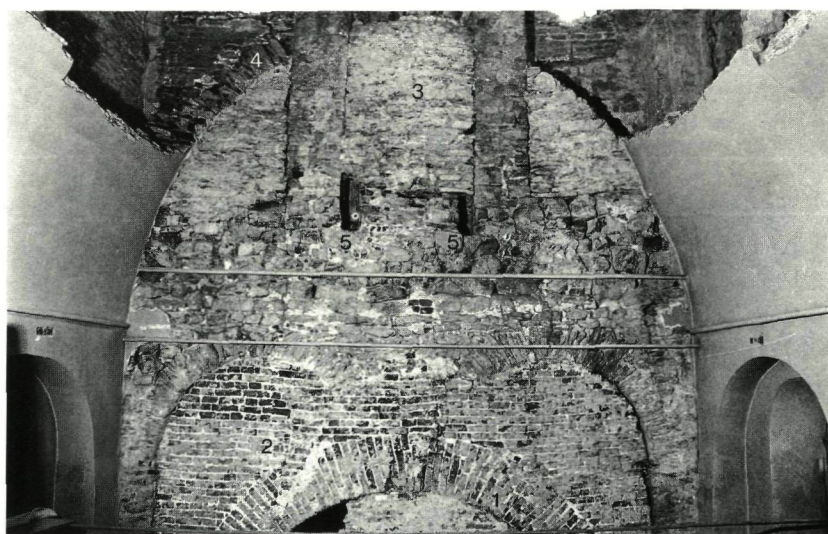
Op basis van de opgravingsgegevens alleen is het grondplan van die oudere constructie niet te reconstrueren. Hiervoor was het archeologisch onderzoek te klein-

schalig en werd er bovendien nog niet binnenin de kerk gegraven. Toch is het mogelijk de plattegrond van dat oudere gebouw te herkennen, wanneer we oog hebben voor een belangrijke anomalie in de binnenruimte van het basilicale schip. Zo valt de middenbeuk met haar 9,60 m breedte ongewoon ruim uit tegenover de zijbeuken die slechts 3,60 m breed zijn. Deze abnormale verhouding doet vermoeden dat de bouwers van de middenbeuk dienden rekening te houden met een voorafgaande situatie.

Opvallend is nu hoe de funderingsuitsprong die onder de frontmuur van het schip uitsteekt, mooi in het verlengde van de zuidelijke arcade van de lichtbeuk ligt. Dit wijst erop dat de grondmuur waarop de scheibogen steunen, in direct verband staat met bovengenoemde uitmetseling. Hierbij aansluitend mogen we in het 1,20 m lange stuk fundament, dat zuidwaarts in die uitmetseling ingewerkt zit, een haaks geplaatste steun zien (cf. de funderingsverzwaringen onder de zuidoosthoek van de toren), wat voor de identificatie van het oorspronkelijke gebouw uiteraard een belangrijk aanknopingspunt is.

Recapituleren we even. De uitmetselingen onder de sluitgevel van het schip zijn, zoals reeds gesteld, ouder dan de basilicale kerk. Dit geldt ook voor de haakse verzwaringen onder de zuidoosthoek van de toren, want beide groepen steken in grondmuren die in elkaar ingewerkt zijn. Van die eerstgenoemde uitmetselingen mogen we aannemen dat ze ter versteviging dienden van een fundering waarop in een latere fase de zuidwand van de middenbeuk geënt werd. Meteen is de zuidgevel van het eerste gebouw gelokaliseerd. Als we aannemen dat, wat voor de zuidwand van de lichtbeuk geldt, ook voor de noordwand het geval is, nl. dat die steunt op oudere grondvesten, begrijpen we het opzet van de oorspronkelijke constructie. De huidige middenbeuk geeft dan het volume weer van de eerste bidplaats, die een zaalkerk was van 10 m breedte waarop oostwaarts een annexe uitgif: het koor. In een latere fase wijzigde men het bouwconcept en vormde men de eenschepige kerk om tot een driebeukig bedehuis. Men maakte daarbij gebruik van de reeds bestaande grondslag van de zaalkerk en plakte daar als het ware twee smallere zijschepen tegenaan. Vandaar de naad in de grondmuren onder de oostelijke sluitgevel van het schip. Vandaar ook de ongebrui-

18 *Zicht op de binnenwand van de oostelijke torengevel, na de gedeeltelijke uitbraak van het 18de-eeuwse tongewelf.*

Blick auf die Innenwand der östlichen Turmfront, nachdem das Tonnengewölbe aus dem 18. Jahrhundert teilweise abgebrochen wurde.

kelijke verhouding tussen middenbeuk en zijschepen. De koorfundering van de eerste kerk diende vervolgens tot basement van een toren die bij het nieuw ontworpen, basilicale schip aansloot.

Wat wij voorlopig nog niet weten is in hoeverre die eerste zaalkerk reeds afgewerkt was. Waren enkel de funderingen aangelegd en veranderde men toen het bouwprogramma? Of stond de kerk er reeds, volledig of gedeeltelijk, toen men in een tweede fase het geheel essentieel wijzigde, weliswaar met volumebehoud van de oudste kern? Verdere opgravingen en een doorgedreven muuronderzoek van de kerk zullen hier allicht een antwoord kunnen brengen.

Vermelden we tenslotte nog het onderzoek van Dr. L. Devlieghe¹⁶. De twee sleuven die hij respectievelijk in de noordbeuk en in het koor onderzocht, leverden informatie op over de bevloering van de kerk. In de noordelijke zijbeuk bevond zich op 23 cm onder het huidige vloerniveau een laag bakstenen met 32 cm eronder een brandlaag die op de moederbodem rustte. Onder de koorvloer (die 32 cm hoger ligt dan de beukvloer) trof hij op 0,60m diepte een geelgroen geglaazuurde tegelvloer aan, waarin twee naast elkaar gelegen meanderfriezen ingewerkt zaten.

6 Historiek en interpretatie van het kerkgebouw

Is onze archeologische en bouwhistorische kennis van de Sint-Laurentius-

¹⁶ Devlieghe 1969, 85-87.

19 Oostelijke binnenwand van de tweede torenverdieping.

Östliche Innenwand der zweiten Turmetage.

kerk vooralsnog beperkt, één zaak staat ondertussen wel vast, nl. dat de kerk vanuit diverse oogpunten uitzonderlijk waardevol is. Zo is de bidplaats chronologisch duidelijk en kadert ze in een elitair milieu dat dank zij historische en archeologische bronnen goed te omschrijven is. Ze maakt deel uit van een Rijkspolitiek gebeuren en heeft mede hierdoor een eigen specificiteit. Van het binnen-

interieur resten nog oorspronkelijke muurschilderingen en na de portusfase kende het bedehuis een verstilling die maakt dat het gebouw tot één van de gaafst bewaarde, vroeg-romaanse kerken van ons land behoort.

Laten we even op die diverse aspecten ingaan. Een bron met essentiële informatie over Ename is de *Gesta episcoporum Camera-*

20 De tweede torenverdieping treft door haar sterke wandgeleding en feestelijke lichtinval. Zicht op de zuidelijke binnenwand.

In der zweiten Turmetage fällt die starke Wandgliederung und der grosszügige Lichteinfall auf. Blick auf die südliche Innenwand.

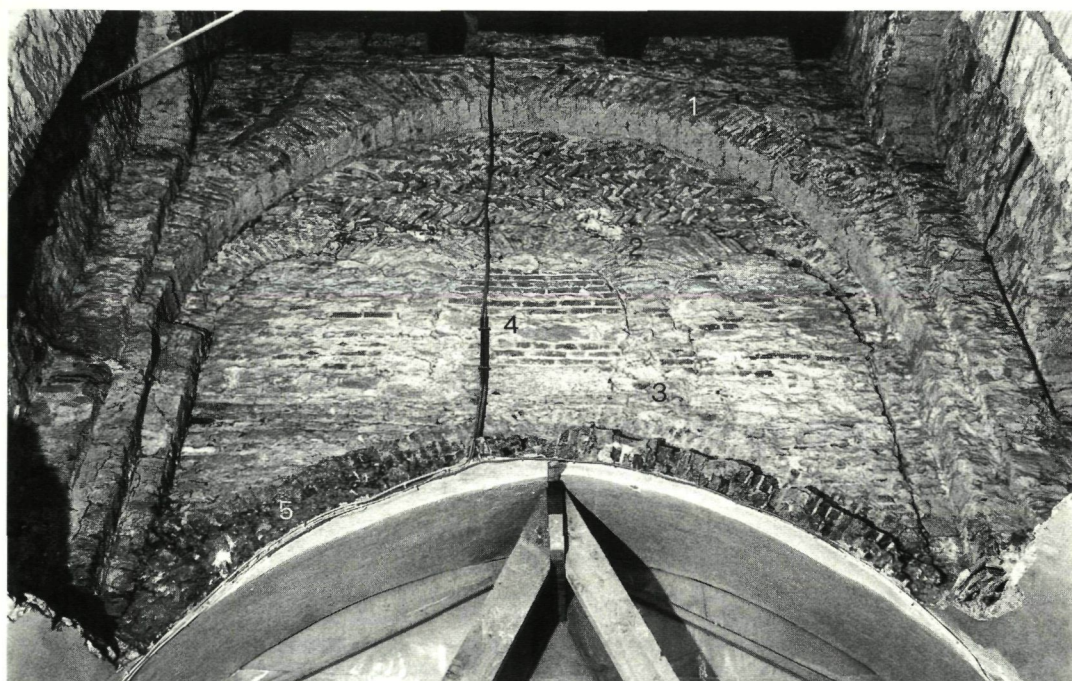

21 De noordwand van de tweede torenverdieping met links de toegang tot de trapkoker (1) en centraal de tot een schoorsteen omgevormde muurnis (3).

Die Nordwand der zweiten Turmetage mit links dem Eingang zur Treppenöffnung (1). In der Mitte ist die in einen Schornstein umgewandelte Wandnische (3) zu sehen.

censium, geschreven rond 1024-1025. De auteur bericht het volgende: "*De villa Iham. Est etiam locus super Scaldum fluvium, quem dicunt Iham, ubi modernis temporibus honorabilis vir comes Godefridus et uxor sua Mathildis, matrona videlicet memorabilis – erat enim suum predium, suis usibus oportunitum – castro quidem munito: navigium, mercatum, teloneum, ceteraque nego-*

tia statuerunt; infra castrum vero monasterium in honore sanctae Mariae deputatis canonicis, fundaverunt. Extra autem Herimannus filius duo monasteria struxit, unum Sancto Laurentio, alterum vero sancto Salvatori. Nunc igitur locus, utpote noviter instructus, ex omnia sufficientia floret, et tamen esset uberius, nisi crebro hostili incursione quateretur, quod maxime ab ini-

22 Scheidingswand tussen tweede torenverdieping en middenbeuk. De driedubbele dichtgemetselde arcade (4) onder de muraalboog bleef door het insteken van een 18de-eeuws tongewelf (5) slechts gedeeltelijk bewaard.

Trennwand zwischen der zweiten Turmetage und dem Mittelschiff. Die dreifache zugemauerte Arkade (4) unter dem Blendbogen blieb nur teilweise erhalten, weil ein Tonnengewölbe aus dem 18. Jahrhundert (5) hineingesetzt wurde.

23 Deslordiggemetselde steunen van de arcade in de scheidingswand (met stippellijn aangeduid) kwamen er hoogstwaarschijnlijk ter vervanging van zuiltjes.

Die unordentlich gemauerten Stützen der Arkade in der Trennwand (mit Punktlinien angedeutet) waren höchstwahrscheinlich als Ersatz für die Säulen gedacht.

micis Dei patitur pro stabilitate regni et fidelitate imperatoris."¹⁷

In deze tekst zijn als 't ware twee bouwlagen herkenbaar. Er is vooreerst de installatie van de site o.l.v. markgraaf Godfried en zijn vrouw Mathildis. Godfried de Gevangene behoorde tot de familie Ardennen-Verdun, een succesrijk geslacht dat omwille van zijn trouw tot de favorieten van de keizer behoorde. Mathildis was de weduwe van de Vlaamse graaf Boudewijn III en dochter van hertog Herman Billung van Saksen¹⁸. Het was dus onder hoogadelijk toezicht dat men het *castrum* oprichtte en een pre-stedelijke nederzetting tot een leefbaar geheel uitbouwde. Handelsactiviteiten kregen daarbij de volle aandacht. We zouden deze fase dan ook kunnen omschrijven als het geven van een materiële levensbasis aan een site die zowel militair als bestuurlijk het centrum van een markgraafschap diende te zijn.

De tweede bouwlaag is het werk van Herman, de zoon van Godfried en wordt gekenmerkt door de oprichting van twee kerken buiten het *castrum*. M.a.w. na de kommer om het materiële, komt de zorg voor het spirituele. En dit laatste gebeurde met nadruk: de twee stenen kerken overschaduwden manifest de houten bebouwing

binnen de *portus*. Dat de bedehuizen een zelfde bouwheer hadden, blijkt niet alleen uit het bericht in de *Gesta*, maar ook architecturale gelijkenissen laten dit vermoeden. Bij beide gaat het in oorsprong immers om een zaalkerk waarvan, en dit is wel zeer kenmerkend, de hoeken met funderingsuitmetselingen verstevigd zijn. Vooral dit laatste, minder courant gegeven verraadt een zelfde hand. Afwijkingen zijn er in de grootte van de bedehuizen en in de uitvoering van de oostelijke annexe. Het schip van de Sint-Salvator meet binnenwerks 16 bij 7 m en heeft een abside-uitbouw. Dat van de Sint-Laurentius is naar alle waarschijnlijkheid 19,50 bij 10 m groot en wordt door een vierkantige annexe afgesloten. Of laatstgenoemde bidplaats net als de Sint-Salvator een westelijke uitbouw heeft, is archeologisch voorlopig nog niet te bepalen.

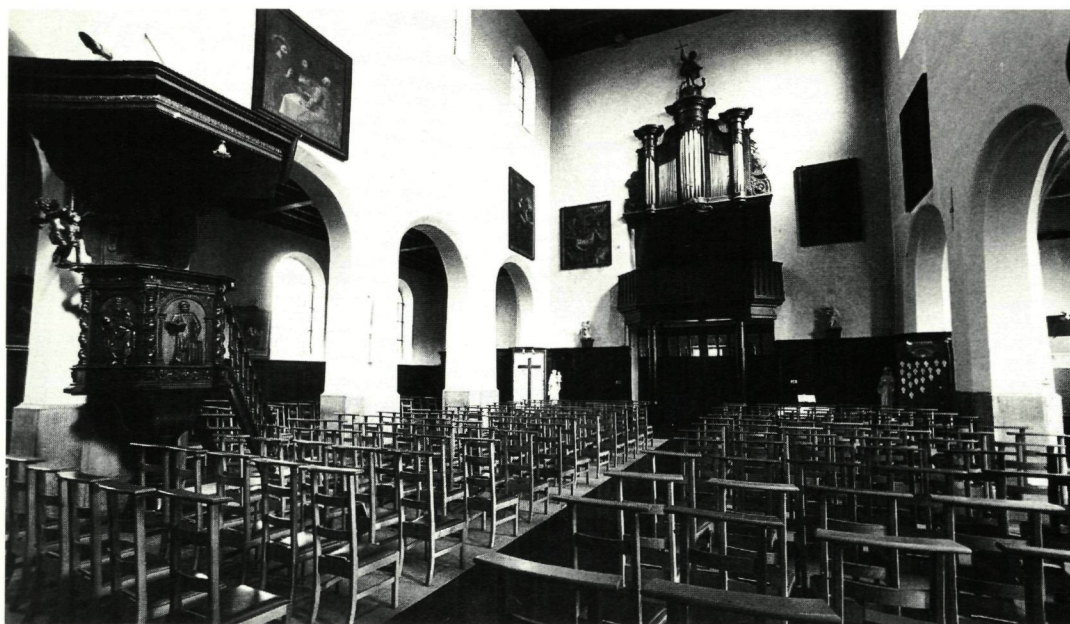
Op een bepaald ogenblik ondergaat de bouwstructuur van de Sint-Laurentiuskerk echter een grondige wijziging. Men vormt de eenbeukige bidplaats om tot een basilicale kerk met oosttoren en westelijke vlak afgesloten annexe. Hoe dienen we dit geheel te interpreteren?

Bekijken we eerst de oriëntering van de kerk. Het huidige koor ligt in het westen, wat aanleiding gaf om de bidplaats als verkeerd georiënteerd te aanzien. Er zijn nu twee argumenten die ervoor pleiten dat de basilicale kerk wel degelijk een oostkoor had. Bekijken we het uitwendige bouwornament van de bidplaats, dan valt op hoe men van een onversierde westelijke annexe overgaat naar een met lisenen geaccentueerd middenschip (fig. 34), om dan geconfronteerd te worden met een toren, waarvan elk niveau dubbel gelede wanden heeft en de rijke lichtinval als merkwaardig mag gelden (fig. 35). Hier lag het prestigieuze zwaartepunt van het gebouw. Zoals in vele pre-romaanse en romaanse kerken het geval is, zijn koren, als liturgische centra, vaak het meest verzorgd en het mooist versierd. Dat de oostbouw van de Sint-Laurentiuskerk door haar opvallend ornament een elitaire positie t.o.v. de rest van het gebouw innam, is voor ons dan ook een aanwijzing dat het om een koorpartij gaat. Een ander argument vinden we in de vaststelling dat van de vier kerken die in Ename-Nederename recht stonden, er drie zeker georiënteerd waren. Zo heeft de Sint-Vedastuskerk een in het oosten gelegen, vlak gesloten koor, terwijl

17 *Gesta episcoporum Cameracensium*, 465.

18 Milis & Callebaut 1990, 468.

24 *Binnenzicht van de middenbeuk met achteraan het doksaal en het orgelfront waarachter zich het timpaan met de vroeg-middeleeuwse muurschilderingen bevond (foto St. Browaeys).*

Das Mittelschiff, von innen gesehen. Hinten ist das Doksal und die Orgelfront, hinter der sich das Bogenfeld mit den frühmittelalterlichen Wandmalereien befindet (Bild St. Browaeys).

de burchtkapel en de Sint-Salvatorkerk elk een oostelijke abside bezitten. Waarom zou alleen de Sint-Laurentiuskerk van deze oriëntering afwijken, terwijl zij haar sterkst versierde partij inderdaad in het oosten heeft? Op grond van deze gegevens lijkt het ons dan ook zeer aannemelijk dat de Sint-Laurentius een oostkoor bezat, zij het dan gevat in een toren.

Maar wat dan met de westelijke annexe? Was het een voorhal die pas later een koorfunctie kreeg, of was de ruimte reeds van in den beginne als altaarhuis gedacht? Het beperkte weghalen van pleisterwerk bleek voor het interpreteren van dit kerkgedeelte van essentieel belang te zijn. Enerzijds toonden we hiermee aan dat de triomfboog origineel was, en anderzijds bewezen de gedeeltelijk vrijgekomen, diep ingesneden blindnissen dat ook deze uitbouw, zij het dan uitsluitend aan de binnenkant, sterk geleed was. De triomfboog, de hoogtewerking van de ruimte en de sterk sculpturale geleding van de wanden wijzen op het bijzondere van dit bouwdeel, zodat het ons verantwoord lijkt dit als koor te identificeren.

Uit het voorgaande menen we dan ook te mogen stellen dat de Sint-Laurentius niet als een verkeerd georiënteerde bidplaats te interpreteren is, maar wel als een basilicale kerk met een westelijk vlak afgesloten koor en een oostelijke koortoren. Opmerkelijk bij die toren is uiteraard de tweede verdieping. Die is het best verlicht, heeft het grootste aantal muurnissen en geeft via een

driedubbele (zuilen)arcade op het kerkschip uit. Dat het om een *oratorium* gaat, is een interpretatie die zich opdringt, maar uiteraard dient nog heel wat onderzoek te gebeuren om dit toch wel zeer uitzonderlijke toreng geheel te kunnen duiden. Hetzelfde geldt voor het totale bouwconcept van de bidplaats. Als transeptloze, basilicale kerk met dubbel koor en oosttoren is de bidplaats typologisch wel echt uitzonderlijk te noemen.

Voor de datering van de Sint-Laurentiuskerk is er de gelukkige omstandigheid dat we de bouwheer kennen, Herman van Verdun, en de periode waarover hij in Enname regeerde, nl. na 998-1025¹⁹. Toch is het chronologisch probleem hiermee niet van de baan. Beperkte Herman zich immers tot het optrekken van de éénbeukige bidplaats of was ook de basilicale kerk een realisatie van hem? Dat het driebeukige bedehuis in elk geval tot de markgraafschapsperiode van Enname behoort, blijkt alleen reeds uit het feit dat het een dubbelkoorkerk is, waardoor ze kadert in het Rijkskerken-schema, met de opslitsing in een westpartij voor de wereldlijke macht en een oostpartij voor de kerkelijke macht. Ook de hoefijzerbogen waarmee de doorbrekingen in de kerk afgedekt zijn, wijzen op een datering vóór 1050.

Interessant om weten is natuurlijk hoever de bouw van die eerste zaalkerk gevorderd was. Lagen er slechts funderingen, of waren de muren reeds geheel of gedeeltelijk in

19 Id., 469-470, 482-484.

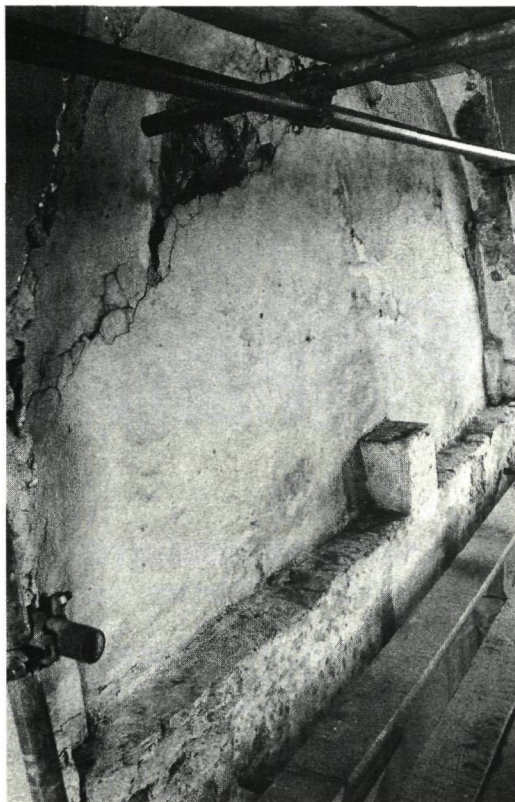

25 Een wand met sokkel werd voor de gedichte boogopeningen in de oostgevel van het middenschip gemetseld.

Eine Wand mit Sockel wurde vor den abgedichteten Bogenöffnungen in der Ostfront des Mittenschiffes errichtet.

26 Doorgang van trapkoker naar derde torenverdieping. De formeelplanken liggen ingedrukt in het mortelbed van de hoefijzerboog.

Treppenöffnung, die zur dritten Turmetage führt. Die Lehrbogen sind in den Mörtel des hufeneisenförmigen Bogens eingedrückt worden.

opstand, toen men de bouwplannen wijzigde? Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek geeft hieromtrent voorlopig geen uitsluitsel. Merken we toch op dat, zelfs indien de éénbeukige kerk al was opgericht, dit geen bezwaar is om de ombouw tot basilicaal bedehuis onder Herman van Verdun te plaatsen. Heel wat kosten werden immers bespaard door het muurwerk dat er reeds stond te behouden en er, zoals klassiek gebeurde, boogopeningen voor de aanleunende zijbeuken in te maken.

Belangrijk voor de chronologie van de Sint-Laurentiuskerk is de symboliek die achter het gebouw schuilgaat. Om die te achterhalen zijn o.a. de *patrocinia* die men voor de Enaamse kerken gebruikte relevant. Prof. Dr L. Milis wees erop dat de keuze van de patroonheiligen terug te voeren is naar de ideologie van de Ottoonse keizers en dat de situatie te Ename de "*Translatio Imperii*"-hagiologie imiteerde²⁰. Onze-Lieve-Vrouw en Sint Salvator verwezen immers naar de paltskapel in Aken, waar Sint-Salvator zelf dan weer refereerde naar de basiliek van Lateranen, die zowel pauselijk als keizerlijk was. Sint-Laurentius herinnerde eveneens aan het Lateraan, maar nog meer aan de Slag van het Lechfeld (10

augustus 955) waar Otto I de Magyaren versloeg.

De *patrocinia* duiden onmiskenbaar op een binding met het keizerlijke ideeëngoed. Merkwaardig is dat diezelfde betrokkenheid ook in de architecturale vormgeving van de kerk terug te vinden is, met name in de smalle, hoge, rondbogige blindnissen. Dit motief kan als "Ravennatisch" omschreven worden, omdat het o.a. verwijst naar een bouwtrant in Ravenna, de geliefde ankerplaats van de Ottonen in Italië²¹. Vanaf het einde van de 10de eeuw komen de blindnissen voor in de belangrijke Ottoonse centra en kunnen daar gelden als een "keizerlijk stempel". De verspreiding ervan kadert in de "*Renovatio Romani Imperii*"-politiek van het Ottoonse hof²².

Ten slotte zijn er nog de muurschilderingen op het timpaan in het middenschip. Net wanneer we dit artikel wensten af te sluiten, werd tijdens de restauratiewerken die o.l.v. L. Van Dyck gebeuren, nog een belangrijke ontdekking gedaan. Bij het vrijmaken van de oudste beschildering kwam, centraal in het boogveld, een tronende Christusfiguur te voorschijn. De muurschildering is van hoogstaande kwaliteit en wijst op Byzantijnse stijlinvloed! Omdat

20 Id., 482-484.

21 Mekking 1991, 118-123. Over de oorsprong van dit gevelschema, zie ook den Hartog 1992, 21-23.

22 Mekking 1991, 119-121; den Hartog 1992, 22.

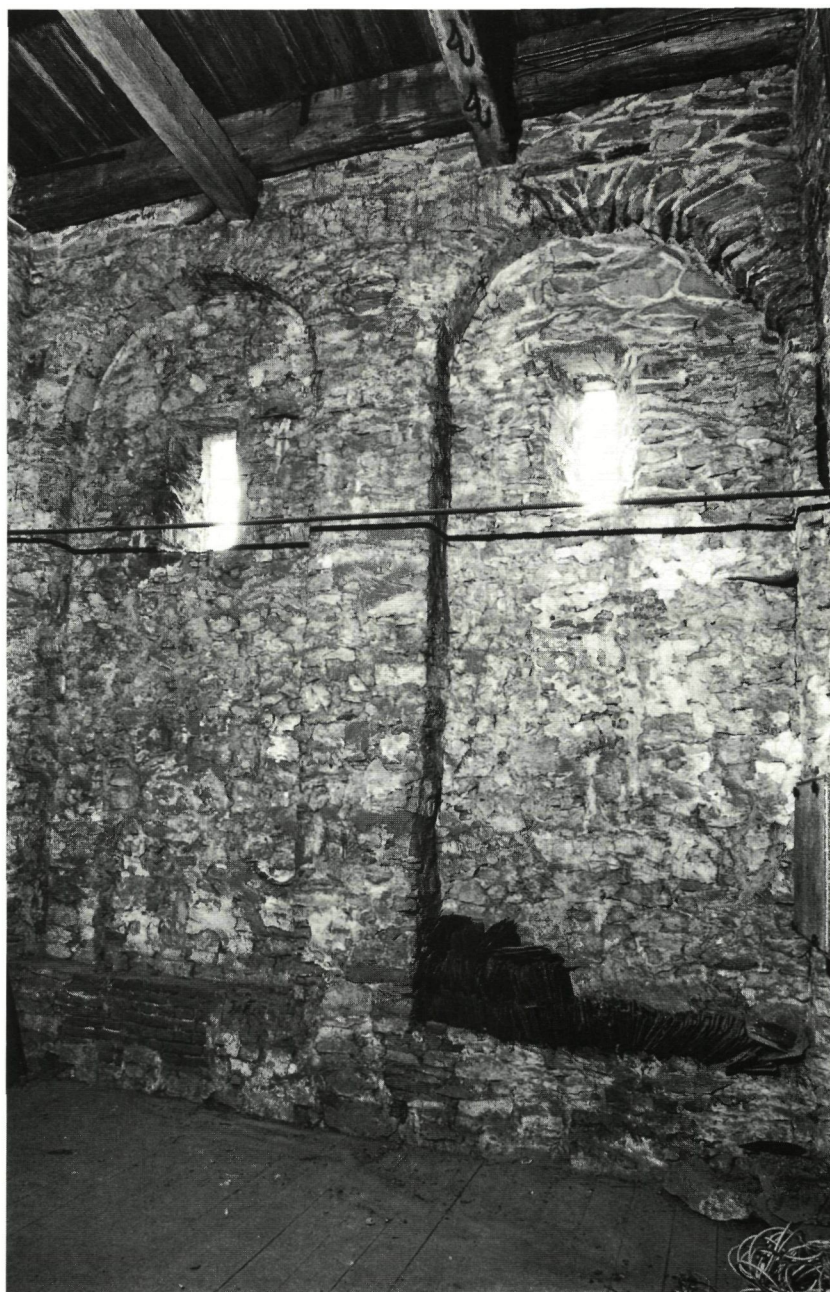

men nog in de vrijleggingsfase zit, kan op deze vondst uiteraard niet ingegaan worden. Toch maakt de muurschildering reeds duidelijk, enerzijds welke bijzondere waarde men aan de kerk hechtte, anderzijds hoe men bij de uitvoering van de werken direct aansloot bij wat op topniveau in het Ottoonse Rijk leefde. Het is immers juist onder de Saksische dynastie, waarvan Otto II (973-983) en Otto III (983-1002) met Byzantijnse prinsessen getrouwd waren, dat het kunstleven een door Byzantium geïnspireerde mode beleefde²³!

Bovenstaande gegevens lichten ons alvast in over de hoge positie die de bouwheer van de Sint-Laurentiuskerk bezat. De keuze van de patroonheilige, de "Ravennatische" wandgeleding, de in Byzantijnse stijl uitgevoerde muurschildering en tenslotte de dubbelkorigheid van de kerk, alles wijst erop dat bewust gekozen werd voor een schema dat de directe band van de opdrachtgever met het Rijksgezag moest duidelijk maken. En die directe band tussen de Ottoonse keizers en de graven van Ardennen-Verdun was er inderdaad. De verantwoordelijkheid die ze droegen langs de westgrens van het Rijk wijst daarop. Godfried, de broer van Herman, werd door de laatste Saksische keizer, Hendrik II, in 1012 aangesteld als hertog van Neder-Lotharingen wat in dit geval neerkwam op een militair gouverneurschap²⁴. Ook hieruit blijkt de hechte vertrouwensband.

Na Herman van Verdun liggen de zaken anders. In 1025 komt Ename, via een huwelijk, in het bezit van Reinier V, graaf van Henegouwen. De Reiniers waren de vroegere tegenstanders van de graven van Verdun en ze stelden zich autonoom op t.o.v. de Duitse keizer²⁵. Het was onder het bewind van Reinier V dat de Enaamse burcht in 1033 "*fraudulenter*" in handen van de Vlaamse graaf Boudewijn IV kwam²⁶, en het was onder zijn zoon, Herman, dat in 1047 met Boudewijn V werd overeengekomen Ename en het noordelijke deel van het markgraafschap om te ruilen tegen het zuidelijke deel van de mark, een territorium dat dichter aansloot bij het graafschap van de Reiniers, Henegouwen²⁷.

De teloorgang onder de graven van Henegouwen, steekt schril af tegen de sterke opgang die Ename onder het Huis Ardennen-Verdun meemaakte, toen de site volgens de Gesta "*ex omnia sufficientia floret*". De architectonische eigen-aardig-

27 Blinde bogen met smalle lichtopeningen in de zuidwand van de derde torenverdieping.

Blendbogen mit schmalen Lichtöffnungen in der Süd-wand der dritten Turmetage.

heid van de Sint-Laurentiuskerk en de aanwezige symboliek, die de trouw aan het Rijksgezag veruitwendigen en onderlijnen, rechtvaardigen volgens ons Herman van Verdun de bouwheer van de basilicale kerk te noemen.

Van zaalkerk tot basilicaal bedehuis: die verandering van bouwplan intrigeert en doet de vraag rijzen waarom een dergelijke fundamentele ingreep nodig was, daar er behalve de Sint-Laurentius, toch nog een andere kerk gebouwd werd, de Sint-Salvator. Het politieke gebeuren ten tijde

23 Fillitz 1969, 50-51.

24 Parisse 1976, 41; Linssen 1981, 334-336.

25 Milis & Callebaut 1990, 469-470.

26 Gorissen 1952, 113.

27 Milis & Callebaut 1990, 470.

28 De ruime toegang tot de zoldering. Daarboven steekt het metselwerk van de restauratie 1907-1908, dat zich van het vroeg-middeleeuwse duidelijk onderscheidt door een andere steenzetting.

Der geräumige Eingang zur Decke. Darüber befindet sich das Mauerwerk der 1907-1908 ausgeführten Restaurationsarbeiten, deren Steine deutlich von denen aus dem Frühmittelalter zu unterscheiden sind.

van Herman van Verdun helpt ons een mogelijke verklaring te vinden.

De bewindperiode van Herman (na 998-1025) valt samen met de regering van de Duitse keizer Hendrik II (1002-1024). Die laatste volgde zijn achterneef Otto III in dubieuze omstandigheden op. Hij passeerde twee tegenkandidaten en stal tijdens de begrafenisstoet van Otto III de keizerlijke insignia nodig voor zijn kroning tot keizer.

28 den Hartog 1992, 52.

29 Linssen 1981, 334.

30 Van Werveke & Verhulst 1960, 13.

31 Koch 1981, 375.

Zijn gezag werd dan ook niet algemeen aanvaard²⁸.

In 1006 brak er onrust uit langs de Scheldegrens²⁹. De Vlaamse graaf Boudewijn IV viel de mark Valenciennes aan en wist de stad in te nemen. Vermelden we dat in die periode Reinier IV, de vader van Reinier V, die later Ename zou bezitten, Henegouwen veroverde. Hendrik II ondernam een veldtocht om Valenciennes te heroveren, maar slaagde niet in zijn opzet. Valenciennes bleef in Vlaamse handen. Er volgde dan een tweede militaire operatie, ditmaal rechtstreeks tegen Vlaanderen gericht. De Duitse keizer viel in 1007 Gent binnen, nam daarbij het *castrum Gandavum* in³⁰, trok de Schelde over en ondernam een plundertocht in het graafschap. Boudewijn IV capituleerde en gaf Valenciennes terug. Toch zou hij later gebieden ten oosten van de Schelde in leen krijgen van de Duitse keizer. In 1012 verwierf hij aldus Walcheren en omgeving, en in 1015 bezit hij Valenciennes. Die aanwinsten betekenden echter niet dat er rust langs Vlaamse kant kwam, want in 1020 zag Hendrik II zich opnieuw verplicht Gent binnen te vallen³¹.

Tijdens het bewind van Herman van Verdun was de grens door binnen- en buitenlandse onrust dus zo zwaar getroffen dat de Duitse keizer zelf – voor zover de bronnen ons overleverden – driemaal verplicht was militair in het Scheldegebied op te treden. Een weerklink van die onveilige tijd vinden we allicht terug in de *Gesta*, waar gesteld wordt dat de situatie er in Ename gunstiger zou voorgestaan hebben, zonder de herhaalde vijandelijke aanvallen: *et tamen esset uberior, nisi crebro hostili incursione quateretur, quod maxime ab inimicis Dei patitur pro stabilitate regni et fidelitate imperatoris*.

Aan die laatste woorden hechten wij speciaal belang omdat zij, volgens ons, de redenen aanduiden waarom Ename diende stand te houden: voor de stabiliteit van het rijk en de trouw aan de keizer. Trouw had Hendrik II voor de consolidatie van zijn

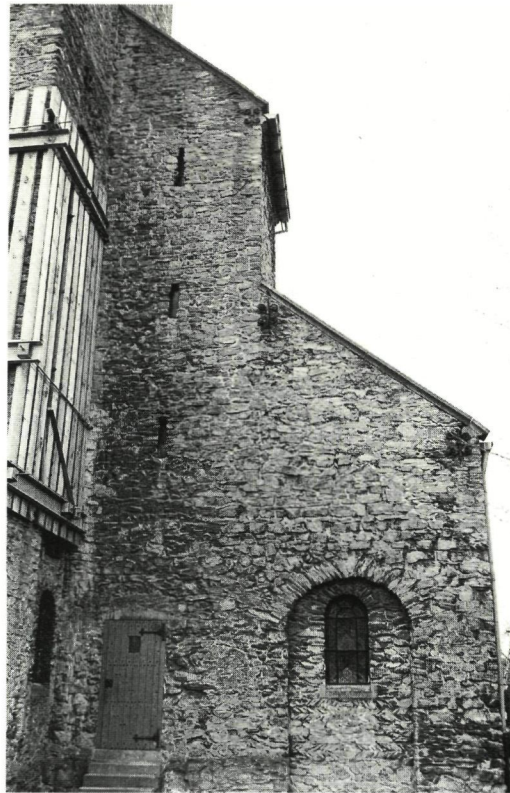

29 Binnenzicht op de westelijke puntgevel van het middenschip, met de doorgang naar het koor (1) en het bijgemetseld gedeelte in baksteen (2). Der westliche Giebel des Mittenschiffes, von innen gesehen, mit dem Eingang zum Chor (1) und dem hinzugemauerten Ziegelteil (2).

gezag zeker nodig omdat hij van bij zijn kroning geconfronteerd werd met autonoom optredende machtsgroepen. Gelegen in een bedreigd grensgebied woog die trouw van Ename des te zwaarder door omdat het, als militair en bestuurlijk centrum, inderdaad mee instond voor de stabiliteit van het rijk, meer nog, daar zelfs een grote verantwoordelijkheid in droeg. Werd de plaats immers niet omschreven als "*sedes principalis ducatus regni Lotharici*"³² en stond de versterking met haar massieve donjon – één van de oudste in Europa – niet bekend als "*castrum munitissimum*"³³?

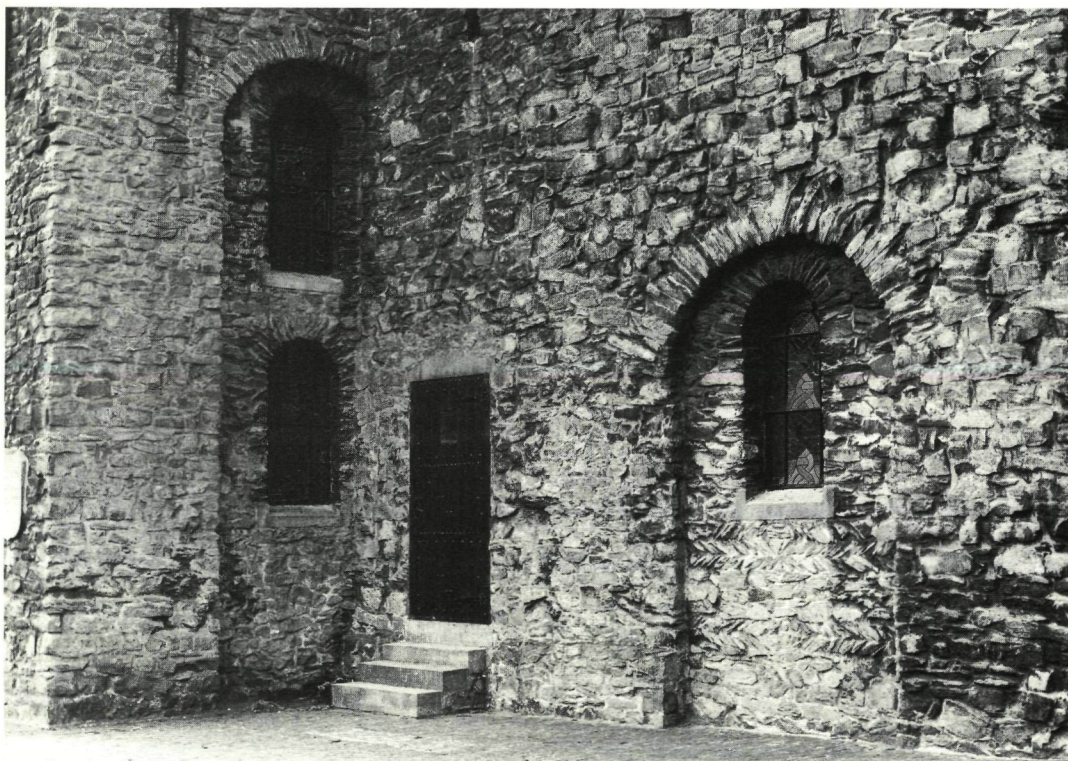
Met de begrippen trouw en stabiliteit vallen we terug op de symboolfunctie van de Sint-Laurentiuskerk, waarbij, zoals we aantoonen, de verwijzing naar het keizerschap primordiaal was. Zich verheffend op het hoogste punt van de site, domineerde de bidplaats haar omgeving en met haar "Schauseite" naar het keizerrijk gericht, kunnen wij ons van de indruk niet ontdoen dat zij zich reeds van ver moet geprofileerd hebben als het merkteken van het Rijksgezag, als het stenen zinnebeeld van de *stabilitas regni* en de *fidelitas imperatoris*, om de woorden van de *Gesta* te gebruiken. En misschien ligt hier één van de verklaringen waarom Herman van Verdun de voorkeur gaf aan een driebeukige i.p.v. een

eenbeukige kerk. Het basilicale bouw-schema bood hem immers rijkere mogelijkheden om de loyaliteitsverklaring aan het keizerschap concreet uit te beelden.

30 Trapkoker met bijgebouw, aangebouwd tegen de oostelijke kerktoren. De deur met toegangstreden werd tijdens de restauratie van 1907-1908 ingebracht. Treppenöffnung mit Seitenbau, an den östlichen Kirchturm angebaut. Die Eingangstür mit Stufen wurde 1907-1908 bei der Restaurierung hineingesetzt.

- 32 Gorissen 1952, 113.
33 Id. 1952, 113.

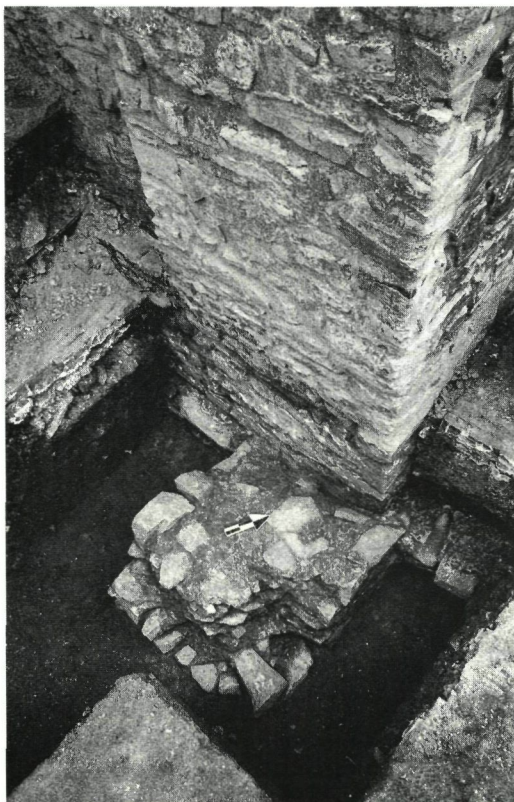

31 De trapkoker oversnijdt een blinde boog in de noordelijke torenflank. Het rondboogvenster onder de bovenste lichtopening is niet origineel (foto M. Vanden Borre).

Die Treppenöffnung überschneidet einen Blindbogen in der nördlichen Turmseite. Das Rundbogenfenster unter der obersten Lichtöffnung ist nicht original (Bild M. Vanden Borre)

32 De zuidoosthoek van de toren met eronder de haakse funderingsuitmet-selingen van de eerste kerk. Die Südostecke des Turmes mit darunter die rechtwink-ligen Fundamente der ersten Kirche.

Op gevaar af misschien teveel te willen verklaren, toch nog een – voorlopig – aller-laatste bedenking i.v.m. de kerkenbouw van Herman van Verdun. Het gaat dan meer specifiek om het aantal. Het oprichten van twee kerken (drie indien de eenbeukige bidplaats reeds in opstand was vooraleer ze tot een basilicaal geheel omgevond werd) moet allicht aan een opzet beantwoord hebben, dat verder reikte dan het voldoen aan lokale noden. Misschien wordt er het verlangen mee uitgedrukt Ename, dat al een militaire en administratieve centrale functie vervulde, nu ook nog tot het gods-dienstige centrum van het markgraafschap uit te bouwen.

Misschien is er nog een andere bijbe-doeling, die we bij gebrek aan concrete gegevens slechts als een suggestie naar voren durven te brengen. Het is wel een feit dat in paltsen en bisschopssteden koningen of keizers van het Duitse Rijk tijdens liturgi-sche hoogfeesten speciale eer werd bewezen met een Feestkroning³⁴. Daarbij werd de kroning op symbolische wijze opnieuw vol-trokken. Voor die praalvolle plechtigheid waren twee kerken noodzakelijk³⁵. Eén waar de koning/keizer met de ceremoniële gewaden en *regalia* werd bekleed, en één

33 De funderingsverzwaringen van de primi-tieve zaalkerk (4), waartegen de grondvesten van de latere, zuidelijke zijbeuk (3) aanliggen. In opstand, de oostgevel van het basilicale schip met dichtgemetselde toegang (1) en aansluitende torenmuur.

Die Fundamentverstärkungen der primitiven Saal-kerche (4), mit den anliegenden Grundfesten des spä-teren südlichen Seitenschiffs (3). Im Aufriss: die Ostfront des basilikalen Schiffes mit zugemauertem Eingang (1) und anschliessender Turmmauer.

waar hij in feestelijke optocht naartoe trok om er de liturgieviering bij te wonen. A. Mekking merkt op: "Als symbolische herha-ling van de eigenlijke kroning was het doel van de *Feestkrönung* van meet af aan om de koninklijke macht te versterken in het gebied waar zij werd gehouden"³⁶.

Kon Ename voor een dergelijke Feest-kroning in aanmerking komen? Theoretisch wel, want het was een palts, en de voor-waarde van de twee kerken werd, dankzij de bouwactiviteiten van Herman van Verdun vervuld. In dit bedreigd grensgebied zou het ceremoniële gebeuren zelfs een bijzon-dere politieke bijklank kunnen krijgen. Het ontbreekt ons echter aan enig bewijs dat een dergelijke Feestkroning van Hendrik II inderdaad in Ename zou hebben plaatsge-grepen, zodat we ons dienen te beperken

34 We danken Dr. E. den Hartog, omdat ze onze aan-dacht vestigde op het gebruik van de Feestkroning.

35 Mekking 1988, 43-44;

den Hartog 1992, 50

36 Mekking 1988, 44.

tot een louter theoretisch opwerpen van de mogelijkheid.

Nadat Ename in 1047 definitief in handen van de Vlaamse graaf kwam, begon de demilitarisering van de site. Een groot gedeelte van de portusbewoning werd daarbij vernield, maar men liet toch, heel pragmatisch, de twee bidplaatsen staan. Tegen de Sint-Salvatorkerk werd een kloosterpand aangebouwd, terwijl de Sint-Laurentius als parochiekerk de dorpsgemeenschap van Ename verder zou bedienen.

Dat laatstgenoemde kerk zo gaaf bewaard bleef, is hoogstwaarschijnlijk te wijten aan het feit dat Ename een abdijdorp was. Het klooster gaf daarbij wel blijk van een sterke bouwdrift, waar het zijn eigen complex betrof, maar investeerde daarentegen weinig in de ca. 300 m verder gelegen parochiekerk. Zo werd in 1139 een nieuwe abdijkerk opgericht en werd het volledige kloosterpand voor het midden van de 13de eeuw, tweemaal herbouwd. Aan de Sint-Laurentiuskerk deed men echter slechts het hoogstnodige, zoals de vervanging van het dak in het laatste kwart van de 12de eeuw. We merken reeds op dat dit vermoedelijk gebeurde omdat het primitieve dak door een brand vernield werd.

Dat er tenslotte geen echte nood was om de Sint-Laurentiuskerk te vergroten, omdat ze van in den beginne toch ruim genoeg geconcipeerd was, maakte dat de originele bouw in haar basisstructuur intact bewaard bleef.

Veranderde men in de loop der volgende eeuwen dus niets essentieels aan het bouwvolume van de bidplaats, dan greep men daarentegen wel in waar het haar oriëntering en binneninterieur betrof. Boeiende informatie op het vlak van altaarrichting geven ons de twee afbeeldingen uit 1595-1596 (fig. 36-37).

Zowel het bedevaartsvaantje als de Scheldekaart laten zien hoe in de westelijke annexe een breed toegangsportaal zat. Blijkbaar was het Ottoonse westkoor tot voorhal omgevormd en situeerde het parochiealtaar zich op het gelijkvloers van de oosttoren. Dat we in tegenstelling tot de afgebeelde koorhoogte (cf. *supra*) dit keer wel vertrouwen in de tekening mogen hebben, blijkt uit de wegstructuur van Ename. De bidplaats wordt met de Steenweg (Martijn van Torhoutstraat) naar Oudenaarde verbonden door de Wallestraat, een baan die naar het westelijk gelegen kerkportaal voerde.

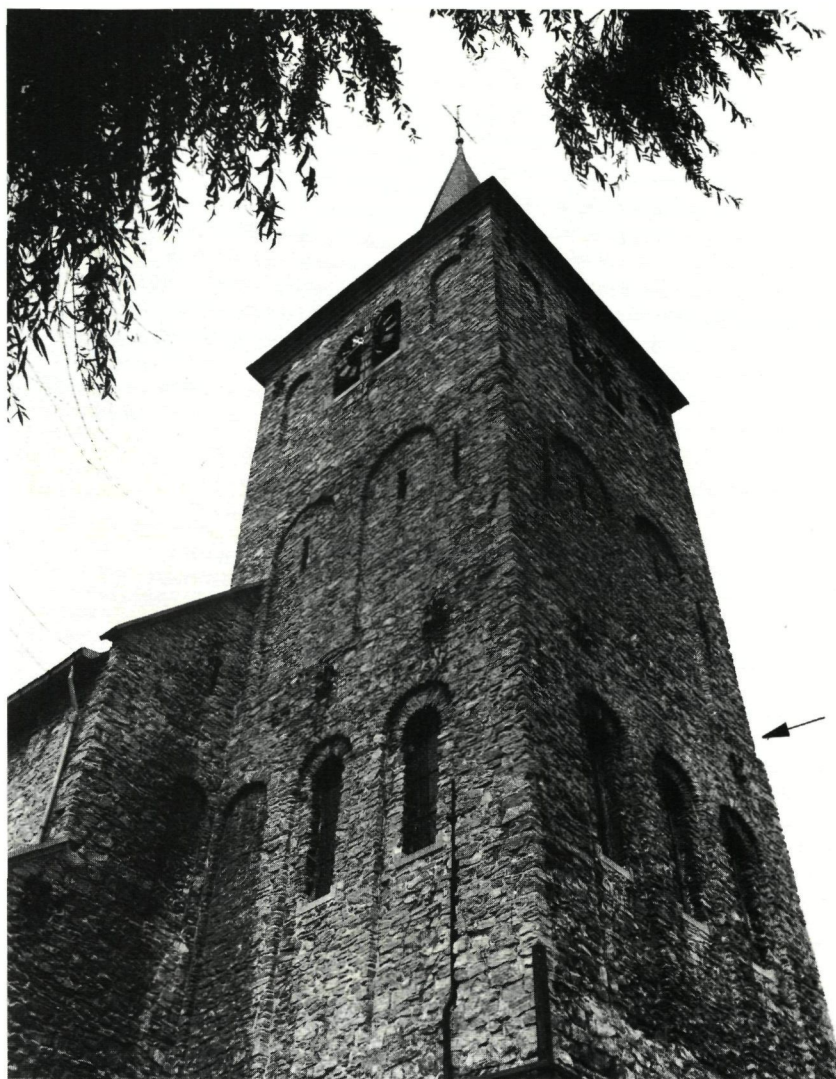
Hoog verheven boven het oostelijke koor, stond allicht een beeld op de sokkel van de gedeeltelijk dichtgemetselde muraalboog waarop eertijds de Ottoonse muurschilderingen schitterden.

In de 18de eeuw voerde men belangrijke interieurwijzigingen uit, die voor het binnenzicht van de kerk ingrijpender gevolgen hadden, dan toen men in de 17de eeuw kruisribgewelven in de zijbeuken aanbracht. Het schip en koor overdekte men met een segmentbogig stucgewelf, dat voor een belangrijk gedeelte de bovenlichten bedekte, zodat die laatste ofwel volledig werden dichtgemetseld in het koor ofwel verkleind tot segmentboogvormige vensters in de lichtbeuk. Dit maakte het dan weer noodzakelijk om in de benedenpartijen grotere ramen te steken. Tegen de binnenwanden van de kerk bracht men een eikehouten Lodewijk XV-lambrizing aan. Het is mis-

34 *Lisenen lijnen de traveeën van het kerkship af (Copyright Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).*

Lisenen grenzen die Traveeën des Kirchenschiffs ab (Copyright Königliches Institut für das Kunstpatrimonium).

35 De Schauseite van de Sint-Laurentiuskerk: een rijk geledede, met vensters opengewerkte oosttoren. De pijl duidt de insprong aan, waar de bouw van de toren hernomen werd (foto M. Vanden Borre).

Die Schauseite der St. Laurentiuskirche: ein reich gegliederter, mit Fenstern durchbrochener Ostturm. Der Pfeil gibt an, wo für den Turmbau eingesprungen worden ist (Bild: M. Vanden Borre).

schien bij die gelegenheid dat men de vroeg-romaanse blindnissen, die in het koor storende holten werden, heeft dichtgemetseld, zodat de sterk geledede koorwanden tot sobere muurvlakken werden herleid. Ten slotte wisselde men toegang en altaar definitief van richting en bracht men in de oosttoren een doksaal aan waarbij tegen de nu volledig gedichte muraalboog een orgelfront werd geplaatst.

Heel wat van de 18de-eeuwse interieurwijzigingen verdwenen echter door de restauratie van 1907-1908, die er juist naar streefde het romaanse beeld van de Sint-

Laurentiuskerk te herstellen. Toen documenteerde men de werken niet, thans gelukkig wel.

Zo wordt de huidige restauratie voorafgegaan en begeleid door een archeologisch-bouwhistorisch onderzoek, terwijl belangrijke vondsten, zoals de muurschilderingen, gevrijwaard, geconsolideerd en in het geheel geïntegreerd worden. En zo blijven ook in onze tijd wonderen mogelijk, zoals de ontdekking van een prachtig bewaarde, vroeg-romaanse kerk.

APPENDIX

Muurschilderingen achter het orgelfront. Eerste evaluatie van een merkwaardige vondst door Marjan Buyle

Tijdens bouwonderzoek door het *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium* in de Ottoonse Sint-Laurentiuskerk te Ename, werd een orgelfront weggenomen en kwam een rondbogig timpaan vrij. Hierop waren nog de oude bepleisterings- en schilderlagen bewaard, hetgeen niet het geval is voor de rest van de kerk die vrijwel volledig gedecapeerd werd voor het aanbrengen van een nieuwe strakke bepleistering.

Door de conserveringsploeg van het *Bestuur Monumenten en Landschappen* werd een eerste vooronderzoek verricht, dat hoofdzakelijk visueel was en zich grotendeels beperkte tot de reeds zichtbare delen van de beschildering. Het aantal zeer kleine steekproeven werd beperkt gehouden omdat vrijgelegde verflagen te fragiel zijn. Het is altijd verkieslijk om de vrijlegging onmiddellijk te laten volgen door de restauratie: fixering van pleister- en verflagen, retouchering, eventuele beschermlaag.

De oudste en "originale" afwerkingslaag in Ename was uiterst dun en schijnt bijna geen zand te bevatten. Mogelijk is het zelfs enkel een kalklaagje als ondergrond voor de muurschilderingen. Het is zeer waarschijnlijk dat het "Ottoonse" kerkinterieur volledig beschilderd was. Bij steekproeven onder de nieuwe pleisterlaag op de muren werden kleine resten gevonden van de oude afwerkingslaag en deze was steeds beschilderd.

De oudste schilderlaag, die kan teruggaan tot de 11de eeuw, is blijkbaar enkel decoratief en vertoont volgend kleuren-

palet: gele en rode okers en blauw. Op de boog rond het timpaan is deze verflaag nog het duidelijkst zichtbaar, al werd ze door het afkappen van het pleisterwerk beschadigd aan de randen. Het betreft een typische vegetale rankwerkversiering in vnl. gele okers. De oudstebeschildering is op het timpaan slechts af en toe zichtbaar, omdat er zich een tweede verflaag op bevindt.

Voor het aanbrengen van deze tweede beschildering werd een nieuwe pleisterlaag (kalk en zand) aangebracht, die naar de buitenkanten toe steeds dunner wordt en op niets uitloopt. Deze tweede periode is wél figuratief en bestaat uit een halve kring van zwevende engelen. In het midden vermoeden we een centrale figuur en links hiervan is mogelijk een kruisigingsscène afgebeeld. Het kleurenpalet is veranderd: het blauw is niet meer aanwezig (blauw was een kostbaar pigment!) en er zijn verschillende kleuren rood (aardekleuren) gebruikt, alsook wit en zwart. Vermits de nimbusen en de engelenvleugels zwart zijn, is het niet uitgesloten dat het om zilverblad gaat.

Archeologisch onderzoek wees op de aanwezigheid van een driedubbele arcade onderaan dit timpaan. We kunnen dus veronderstellen dat de oudste beschildering hiervan de decoratieve omkadering vormde. Figuratieve schilderijen zouden op die plaats (tegenlicht) trouwens moeilijk leesbaar geweest zijn. Op de overige kerkmuren waren ongetwijfeld wél figuratieve voorstellingen geschilderd.

De tweede schildersperiode behoort tot de romaanse schildersstijl. Louter stilistisch kan een datering in de 12de of de 13de eeuw vooropgesteld worden.

36 De Sint-Laurentius en haar verbinding met de baan naar Oudenaarde, zoals afgebeeld op het bedevaartsvaantje van Ename (1596) (bewaard o.a. in Antwerpen, Volkskundig Museum - foto K.P., B 58863).

Die St. Laurentius und ihre Verbindung mit der Strasse nach Oudenaarde, auf dem Wallfahrtswimpel von Ename (1596) abgebildet (Aufbewahrt u.a. in Antwerpen, Museum für Volkskunde - Bild K.P., B 58863).

37 Uittreksel uit de Scheldekaart die het gebied weergeeft van het kasteel van Oudenaarde tot Heurne, 1595-1596. Tegen de Schelde aan bevinden zich de ruïnes van de door de Gentse Calvinisten in 1578-1582 vernielde Sint-Salvatorabdij. De Sint-Laurentiuskerk werd, uitwendig althans, blijkbaar ongemoeid gelaten (R.U.G., K.P. 872 - kaart 885).

Auszug aus der Scheldekarte, auf der das Gebiet des Schlosses von Oudenaarde bis Heurne (1595-1596) zu sehen ist. An die Schelde angrenzend befinden sich die Ruinen der von den Gentern 1578-1582 zerstörten St. Salvator-Abtei. Die St. Laurentiuskirche wurde jedenfalls äusserlich offenbar unberührt gelassen (RUG, K.P. 872 - Karte 885).

de carnaties en de plooiën werden aangebracht. Deze bovenste verflaag is erg verweerd en fragiel, zodat de engelen nu een donkerder uitzicht hebben dan oorspronkelijk bedoeld was. De nimbussen van de engelen en de andere figuren werden met een passer ingekrast. Het passerpunt en de cirkel zijn duidelijk zichtbaar.

In een latere periode werden deze engelen plaatselijk bijgewerkt: ze kregen nieuwe zwarte ogen (op de verkeerde plaatsen) en een rode mond. Er moet overwogen worden of deze storende overschilderingen tijdens de restauratie niet dienen weggenomen te worden. Hierboven bevinden zich nog een groot aantal witsellagen en bepleisteringen, die vrij resistent zijn en het vrijleggen zullen bemoeilijken.

De gebruikte techniek bij deze twee schilderperiodes is een temperatechniek, dit is een schildering uitgevoerd op een droge pleisterlaag (of soms op een pleisterlaag die al droog was maar voor het schilderen opnieuw bevochtigd wordt.) Men gebruikt pigmenten (veel aardekleuren) die "getemperd" zijn in een waterig bindmiddel (ei, lijm, gom, ...). Dit is uit te maken door een laboratoriumonderzoek, zeker een noodzakelijk onderdeel van de restauratie.

Deze restauratie zal met uiterste zorg moeten gebeuren: vrijlegging en plaatselijke fixering zullen gelijktijdig moeten uitgevoerd worden, omdat zowel de pleisterlagen als de verflagen in slechte toestand van bewaring zijn.

Dit eerst summier onderzoek zit uiteraard vol gissingen en veronderstellingen. Pas na volledige vrijlegging en restauratie zal hierover meer duidelijkheid ontstaan, al zal de oudste beschilleringsperiode, op de buitenboord en enkele lacunes in de tweede laag na, zijn geheimen bewaren. Men kan uiteraard de romaanse muurschilderingen niet opofferen voor de "Ottoonse".

De vondst van deze muurschilderingen is zeer belangrijk, al was het maar omwille van de relatieve schaarste van muurschilderingen uit deze periode in onze streken. Uit archieven en geschriften is geweten dat er in deze eeuwen ontzettend veel en belangrijke muurschilderingensembles waren, maar de meeste hiervan zijn verdwenen. De mooiste reeks romaanse muurschilderingen wordt bewaard in de kathedraal van Doornik. Ze worden rond het einde van 12de, begin van de 13de eeuw gedagtekend. Twaalfde-eeuwse schilderijen zijn nog bewaard in de refter van de voormalige St. Baafsabdij te Gent, waar vier monumentale figuren de vensterbogen sieren. In de romaanse St. Pauluskerk te Vossem (Brabant) werden in het koor ook opeenvolgende beschilleringsperiodes aangetroffen: een gotische kruisiging bedekt er gedeeltelijk een romaanse schildering (ca. 1230) met hetzelfde onderwerp. Restauratie van een dergelijke situatie is altijd een moeilijke opgave, omdat er ook visueel naar een aanvaardbaar uitzicht moet gestreefd worden.

ZUSAMMENFASSUNG

Die St. Laurentiuskirche von Ename (Stadt Oudenaarde, Provinz Ostflandern): ein Symbol von *stabilitas regni et fidelitas imperatoris* aus dem frühen 11. Jahrhundert.

Die St. Laurentiuskirche befindet sich am Rande des grünen Marktplatzes von Ename (Abb. 1: 4 und 2), auf dem höchsten Punkt eines Sandrücksens, der sich zwischen dem Scheldealluvium und den Flämischen Ardennen befindet.

Erst vor kurzem wurde die bauhistorische Bedeutung dieser Kirche anerkannt. Das ist merkwürdig, weil die Gebetsstätte sowohl vom Baukonzept wie vom Ornament her einen intrinsischen Wert hat.

Die St. Laurentiuskirche gehörte zu einer der vier Gebetsstätten, die Ename im ersten Viertel des 11. Jahrhunderts besaß. Die älteste befand sich in Naderename, auf etwa 1300m in Vogelflug von der St. Laurentius entfernt (Abb. 1, 1). Sie war die *mater ecclesiae* der frühmittelalterlichen "*villa Ehinham*", einer Domäne, die sich entlang dem rechten Scheldeufer erstreckte.

Um 974 wählte der deutsche Kaiser Otto II. diese *villa*, um dort das Zentrum einer Markgrafschaft zu bilden, die auch als Verteidigung seiner entlang der Schelde verlaufenden westlichen Reichsgrenze gedacht war. Auf etwa 900 m südwestlich der St. Vedastuskirche errichtete er in einem Scheldemäander ein *castrum*, in dem ein Donjon (Abb. 3: 1) und eine Aula (Abb. 3: 2) den militärischen und repräsentativen

Schwerpunkt bildeten. In der Aula befand sich eine Unserer-Lieben-Frau geweihte Kapelle. Im Schatten der Befestigung entwickelte sich eine prästädtische Niederlassung. Die Verwaltung dieser zu Lothringen gehörenden Verteidigungsanlage war in Händen eines Mitglieds des Hauses Ardennen-Verdun, Godfried der Gefangene.

Sein Sohn Herman baute zwei Kirchen, jeweils dem St. Laurentius (Abb. 3: 3) und dem St. Salvator (Abb. 3: 4) geweiht.

Im Jahre 1047 erwarb Balduin V., Graf von Flandern, endgültig Ename. Er entmilitarisierte den Situs, ließ jedoch die St. Salvatorkirche und die St. Laurentiuskirche stehen.

An die erstgenannte wurde von ihm ein Klostergebäude angebaut, während sich die zweite zur Dorfskirche von Ename entwickelte, was sie bis heute geblieben ist.

Die St. Laurentiuskirche fällt durch ihre Homogenität auf. (Abb. 6 - 7). Die in Dorniker Kalkstein gebaute Kirche ist durchaus romanisch rhythmisiert. Zweifels- ohne haben die 1907-1908 ausgeführten Restaurationsarbeiten zu diesem einheitlichen Bild beigetragen (Abb. 4 - 5). Mit den Arbeiten wollte man damals den romanischen Charakter der Gebetsstätte wiederherstellen, indem man z.B. im Mittelschiff und im westlichen Chor die zugemauerten originellen Rundbogenfenster wieder öffnete (Abb. 4). Auch das aus dem 18. Jahrhundert stammende Stuckgewölbe wurde durch eine flache Holzdecke ersetzt. Neoromanisch sind die Fenster in den Seitenschiffen, die zwei Nebengebäude am westlichen Chor und der obere Turmteil (Abb. 5). Von wesentlicher Bedeutung ist jedoch, daß trotz dieser Hinzufügungen das originelle Bauwerk in seiner Essenz erhalten blieb.

Die Kirche hat ein basilikales Schiff, an das im Westen ein flach geschlossener Chor und im Osten ein Turm (Abb. 8: 2 und Abb. 9) anschließt. Die Gebetsstätte ist insgesamt 33 m lang. Die Kirche ist nicht scharf orientiert. Ihre Achse hat gegenüber der West-Ost-Linie eine Abweichung von 27°.

Der westliche Chor mißt an der Innenseite 4,66 auf 4,90 m. Vom heutigen Bodenniveau gemessen sind die Wände 12 m hoch. Ein 6,41 m breiter eindrucksvoller Triumphbogen verbindet den Chor mit dem Schiff. In der Süd- und Nordwand

kommen oben jeweils zwei Rundbogenfenster vor (Abb. 9 - 11). 1968 verfolgte Dr. L. De Vlieghe Ausgrabungen für die Zentralheizung und fand dabei 0,6 m unter dem Chorboden einen gelbgrün glasierten Fliesenboden mit Meanderfriesen.

Beim Sondieren im Putz der südlichen Chorwand wurden vier mit Backsteinen zugemauerten Rundbogennischen entdeckt (Abb. 9 - 12). Die Nischen (1 m breit und 0,39 m tief) wurden mit hufeisenförmigen Bogen abgedeckt. Der Chorteil, der mit seinen hohen, ungegliederten Wänden von einer strengen Schlichtheit zeugt, gibt eigentlich eine falsche Vorstellung. Ursprünglich strahlten die mit tiefen Blindbogen gegliederten Chorwände nämlich einen architektonischen Reichtum aus.

Das basilikal konzipierte Mittelschiff ragt hoch über die Seitenschiffe empor (Abb. 9 - 10 und 24). Zusammen bilden sie im Grundriß fast ein Quadrat (innen gemessen: 19,05 m auf 19,80 m) (Abb. 8). Lichtgaden und Seitenschiff sind jeweils 9,36 und 3,66 m breit. Sie werden durch zwei Reihen von vier quadratischen, durch Rundbogen miteinander verbundenen Pfeilern voneinander getrennt.

Daß das 12,80 m hohe Schiff fünf Travéen hat, ist deutlich an der Außenseite zu sehen. So befinden sich an der Längsseite fünf Rundbogenfenster, die durch Lisenen voneinander getrennt werden. Diese Lisenen liegen in der Verlängerung der Pfeiler und grenzen die Travéen deutlich ab (Abb. 13 und 34). Bei der Abdeckung der Mittelschiffenster wurden die Wölbsteine nicht radial, sondern schräg eingesetzt. Zentral befindet sich ein keilförmig gehauener Schlußstein. Dieses Merkmal treffen wir bei allen frühromanischen Unterbrechungen in der Kirche an.

Was den Zugang des Kirchenschiffes betrifft, haben wir festgestellt, daß sich der einzige erkennbare Eingang in der Ostfront des südlichen Seitenschiffes befindet (Abb. 8: A, Abb. 15: 2 und Abb. 33: 1). Es handelt sich um einen zugemauerten Rundbogeneingang, der sich in einer hochgezogenen, rechteckigen Vertiefung des Mauerwerkes befindet. Durch spätere Anbauten (Abb. 30 - 31) ist es nicht mehr deutlich, ob es auch in der Ostfront des nördlichen Seitenschiffes einen Eingang gab.

Die Schauseite der St. Laurentiuskirche war zweifelsohne der großzügig gegliederte Ostturm. Er ist auf quadratischem Grundriß

errichtet worden und mißt an der Innenseite 4,90 auf 4,66 m. Seine Mauern sind etwa 1,10 m dick. Das originale Mauerwerk ist drei Stockwerke hoch bis auf etwa 18 m erhalten geblieben (Abb. 9). Dieser Turm ist vor allem wegen der ausgesprochen rhythmischen Wände so merkwürdig. Diese sind an jedem Niveau, sowohl an der Innenseite wie an der Außenseite, oft durch Blendbogen - meistens mit Fenstern - unterbrochen worden (Abb. 5 und 35). Alle Wandnischen und Fenster sind mit hufeisenförmigen Bogen abgedeckt worden.

Ursprünglich war der Turm geschlossen. Das Eingangstor in der Ostfront wurde 1778 hinzugefügt (Abb. 17). Zwischen Niveau 1 und 2 wurde ein Doksal mit Tonnengewölbe gebaut. So wurde der ursprüngliche Anblick größtenteils versteckt (Abb. 24). Bei den letzten Restaurationsarbeiten wurde das Tonnengewölbe jedoch entfernt.

Am wichtigsten ist die zweite Etage des Turmes. Sie hat 9 Wandnischen, von denen 6 mit Fenstern versehen sind, während Niveau 1 und 3 je 5 Wandnischen mit Lichtöffnungen haben (Abb. 19 - 21). Abgesehen von einer reicheren Wandgliederung und einem stärkeren Lichteinfall, fällt diese Etage auch auf, weil ihre Trennwand mit dem Mittelschiff durch eine dreifache Arkade durchbrochen worden ist (Abb. 14: 2 und Abb. 22). Die Rundbogen wurden ursprünglich höchst wahrscheinlich durch kleine Säulen unterstützt (Abb. 23). Diese Arkade wurde durch einen Wandbogen überdacht, dessen Bogenfeld entlang der Schiffseite mehrere gut erhaltene Putzschichten hat, auf denen manchmal Wandmalereien vorkommen (cf. Beitrag M. Buyle).

Kurz bevor dieser Artikel beendet wurde, wurde die älteste Malerei freigelegt. Es soll sich dabei um einen thronenden Christus handeln, und zwar in einer Maltechnik, die deutlich auf einen byzantinischen Stileinfluß hinweist. Nachdem Niveau 2 außer Gebrauch gekommen war, wurde die Arkade zugemauert (Abb. 22, 4) und wurde der Wandbogen an der Schiffseite mit Backsteinen teilweise gedichtet. Ein Sockel krönte diese steinerne Wand (Abb. 25).

Niveau 1 und 2 des Turmes wurden gleichzeitig hochgezogen. Dann wurde der Bau unterbrochen. Die Arbeiten wurden später mit der Errichtung einer Treppeneröffnung und dem Bau einer dritten Turm-

etage wiederaufgenommen. Dieses gleichfalls mit Wandnischen versehene Niveau sollte die Verbindung mit der Decke ermöglichen (Abb. 26 - 28). Das Dachgebäude von Schiff und Chor ist größtenteils auf die Romanik zurückzuführen. Als Fälldatum des Dachstuhls gibt Dr. P. Hoffsummer die Zeitspanne 1175-1185 an. Da der westliche Giebel des Mittelschiffes u.a. mit verbrennten Dorniker Kalksteinen neu gemauert wurde (Abb. 29, 1), wurde das Dach vermutlich erneuert, da das primitive durch Feuer beschädigt worden war.

Im Rahmen einer Stabilitätsuntersuchung mußten einige Gräben zur Kontrolle der Fundamente ausgehoben werden. Dabei stellte sich heraus, daß sich unter der heutigen dreischiffigen basilikalischen Gebetsstätte eine Saalkirche befindet (Abb. 8: 1), deren Ecken mit rechtwinkligen Fundamentmauerungen befestigt worden sind (Abb. 8 D und F).

Das basilikale Mittelschiff gibt noch das Bauvolumen des primitiven Saales wieder. Östlich davon befindet sich ein flach geschlossener Annexbau (der Chor), dessen Fundamente den heutigen Ostturm stützen. In einer späteren Phase wurde das Bauprogramm geändert und wurde diese einschiffige Kirche in eine dreischiffige Gebetsstätte umgewandelt. Dabei wurde das schon vorhandene Konzept der Saalkirche verwendet und wurden einfach zwei schmale Seitenschiffe direkt angebaut.

Mit Bezug auf die Deutung des Kirchenbaus ist immer angenommen worden, daß die Gebetsstätte wegen des heutigen Westchores falsch orientiert worden war. Daß die Kirche jedoch bestimmt einen Ostchor hatte, könnten wir aus dem Ostbau ableiten. Der Ostteil der Kirche war am besten versorgt und am schönsten verziert, und nahm also die elitäre Position ein, die bei vielen frühromanischen und romanischen Gebetsstätten nur für den Chor als liturgisches Zentrum der Fall war. Außerdem waren die anderen drei Kirchen im frühmittelalterlichen Ename-Nederename alle östlich orientiert. Warum würde also nur die St. Laurentius von dieser Orientierung abweichen, wenn die meisten Verzierungen des Bauwerkes gerade östlich zu finden sind?

Für den westlichen Annexbau heben der Triumphbogen, das Emporsteigen des Raumes und die stark skulpturale Wandgliederung den besonderen Charakter dieses

Bauteils hervor. Eine Identifizierung mit einem Chor ist daher auch hier vertretbar.

Die St. Laurentiuskirche kann also als eine basilikale Kirche ohne Querschiff mit einem westlich flach geschlossenem Chor und einem östlichen Chorturm aufgefaßt werden. Die zweite Etage war dabei vermutlich als Oratorium gedacht.

Aus den historischen Quellen geht hervor, daß Herman von Verdun der Bauherr der Sankt-Laurentius war. Er regierte in der Epoche nach 998-1025 über Ename. Baute er nur die Saalkirche oder war er auch für die Umgestaltung dieser Gebetsstätte in eine basilikale Kirche verantwortlich?

Wichtig für die Chronologie ist die mit diesem Gebäude einhergehende Symbolik. Prof. Dr. L. Milis hat deutlich gemacht, daß die Patrozinien der drei Enamer Kirchen die "*Translatio Imperii*"-Hagiologie imitierten. Die Bindung mit dem kaiserlichen Gedankengut finden wir auch in der Architektur zurück. Einerseits ist der Doppelchor typisch für das Reichskirchen-Schema. Andererseits gibt es die Wandgliederung. Die schmalen, hohen, rundbogenförmigen Blindnischen werden als "ravennatisch" umschrieben und deren Verbreitung hing wieder mit der "*Renovatio Romani Imperii*". Politik des ottonischen Hofes zusammen. Schließlich gibt es noch die Wandmalerei mit dem thronenden Christus in byzantinischem Stil, was gleichfalls auf den ottonischen Hofadel zurückzuführen ist.

All diese Feststellungen machen also deutlich, daß der Bauherr einen hohen Rang einnahm und absichtlich ein Schema gewählt wurde, das die direkte Bindung des Auftraggebers mit der Reichsgewalt hervorheben sollte. Zwischen dem Haus Ardennen-Verdun und den sächsischen Kaisern gab es tatsächlich eine starke Bindung, die es nach Herman von Verdun bestimmt nicht mehr gegeben hat. Nach ihm regierten die Grafen von Hennegau noch 22 Jahre über Ename. Sie waren die ehemaligen Feinde der Grafen von Verdun und sie verhielten sich autonom dem deutschen Kaiser gegenüber. Mit dem flämischen Grafen Balduin V. tauschten sie übrigens 1047 Ename gegen ein Territorium aus, das sich näher an ihre Grafschaft Hennegau anschloß. Weil die St. Laurentius gerade die Treue zur Reichsgewalt äußerlich darstellte und betonte, nehmen wir daher an, daß Herman von Verdun der Bauherr der basilikalen Kirche war.

Warum wurde diese einschiffige Gebetsstätte in eine basilikale Kirche umgewandelt? Die politischen Ereignisse zur Zeit Hermans von Verdun könnten unserer Meinung nach eine Erklärung dafür sein. Hermans Machtausübung fällt mit der Regierung des deutschen Kaisers Hendrik II. (1002-1024) zusammen. Schon bei der Krönung wurde er mit autonom auftretenden Machtgruppen und Unruhen u.a. an der Westgrenze mit Flandern konfrontiert. Aus historischen Quellen ergibt sich, daß er wegen der Aggression des Grafen von Flandern sogar dreimal gezwungen wurde, im Scheldegebiet militärische Operationen zu leiten.

Auf diese unsichere Zeit macht u.a. die *Gesta episcoporum Cameracensium* (etwa 1024-1025 geschrieben) Anspielungen. Über Ename schreibt man, daß die Lage dort ohne die wiederholten feindlichen Angriffe viel günstiger gewesen wäre: *et tamen esset uberior, nisi crebro hostili incursione quateretur, quod maxime ab inimicis Dei patitur pro stabilitate regni et fidelitate imperatoris*. Diesen letzten Worten messen wir viel Bedeutung bei, weil sie unserer Meinung nach deutlich machen, warum Ename behalten bleiben sollte: einerseits für die Stabilität des Reiches, denn Ename war für die Verteidigung der Westgrenze äußerst wichtig; andererseits für die Treue zum Kaiser, denn ohne sie konnte er seine Macht im bedrohten Grenzgebiet nicht sichern.

Mit den Begriffen Treue und Stabilität kommen wir auf die Symbolfunktion der St. Laurentius zurück. Wie wir schon deutlich gemacht haben, war der Hinweis auf das Kaisertum primordial. Diese Gebetsstätte, die auf dem höchsten Punkt des Situs liegt und ihre Schauseite auf das Kaiserreich richtete, könnte unserer Meinung nach ein Kennzeichen der Reichsgewalt sein, ein steinernes Symbol von *stabilitas regni* und *fidelitas imperatoris*, wie aus der *Gesta* hervorgeht. Und vielleicht hätten wir hier eine Erklärung warum Herman von Verdun eine dreischiffige statt einer einschiffigen Kirche bevorzugte. Mit dem basilikalen Bauschema konnte er nämlich viel besser die Loyalitätserklärung für den Kaiser darstellen.

Zum Schluß noch eine Bemerkung mit Bezug auf die Zahl der von Herman von Verdun gebauten Kirchen. Die Errichtung der St. Salvator und der St. Laurentius

macht duidelijk, dat es nicht nur die Absicht war, den lokalen Nöten abzuheffen. Wahrscheinlich wurde gleichzeitig versucht, Ename als religiöses Zentrum der Markgrafschaft auszubauen.

Vielleicht gab es noch eine andere Nebenabsicht. Mit seinem Kirchenbauschuf Herman von Verdun in Ename die richtige Umgebung für eine feierliche Kaiserkrönung. Für so ein zeremonielles Fest, bei dem die Krönung des Königs/Kaisers in Pfalzen oder Bischofssitzen symbolisch wieder vollzogen wurde, brauchte man nämlich zwei Kirchen. Ename erfüllte also die Bedingungen. Wir verfügen jedoch nicht über irgendeinen Beweis für eine solche Kaiserkrönung. Daher müssen wir uns auf eine rein theoretische Annahme dieser Möglichkeit beschränken.

Nachdem Ename 1047 dem Grafen Balduin V. endgültig in die Hände gefallen war, entwickelte es sich zum Abteidorf. Höchstwahrscheinlich ist das die Erklärung, warum die St. Laurentius so intakt erhalten geblieben ist. Das Kloster investierte nämlich hauptsächlich in ihren eigenen Gebäudekomplex, verwendete aber wenig Geld auf die Dorfskirche, die ohnehin schon von Anfang an groß genug konzipiert worden war.

Nur notwendige Instandsetzungen, wie die Erneuerung des Daches am Ende des 12. Jahrhunderts, wurden zwar durchgeführt, aber die Grundstruktur der Kirche wurde dabei nicht geändert. Die Orien-

tierung und das Interieur der Gebetsstätte wurden jedoch wohl in Angriff genommen. So zeigen ein Wallfahrtswimpel und eine Scheldekarte, beide 1595-1596 zustande gekommen (Abb. 36-37), daß der ottonische Westchor in eine Vorhalle mit breitem Eingangstor umgewandelt wurde und der Altar sich daher auf dem Erdgeschoßniveau des Ostturms befand.

Eingang und Altar wurden 1778 endgültig neuorientiert, als in den Kirchturm ein zentraler Eingang hineingesetzt wurde und der Altar in den frühmittelalterlichen Westchor untergebracht wurde. Andere aus dem 18. Jahrhundert datierende Eingriffe waren:

- die Hinzufügung eines Doksals im Ostturm, wodurch die ottonische Eigenart dieses besonderen Kirchteils versteckt wurde;
- das Anbringen eines mit flachem Stichbogen gemauerten Stuckgewölbes, wodurch der romanische Lichteinfall verschwand;
- das Abdecken der Wände mit einem Ludwig XV.-Tafelwerk, was vermutlich das Zumauern der frühromanischen Blindnischen zur Folge hatte.

Verschiedene dieser im 18. Jahrhundert durchgeführten Interieuränderungen verschwanden dann wieder während der Restauration 1907-1908. Diese Restaurationsarbeiten hatten gerade das Ziel, das romanische Aussehen der St. Laurentius wiederherzustellen.

Übersetzung: Christine De Vos

BIBLIOGRAFIE

BERINGS G. 1989: *Landschap, Geschiedenis en Archeologie in het Oudenaardse*, Oudenaarde.

CALLEBAUT D. 1984: Het castrum van de mark Ename. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologia Belgica* 248, 102-106.

CALLEBAUT D. 1985: De portus en abdij van Ename, *Archaeologia Belgica* n.r. I-2, 89-94.

CALLEBAUT D. 1986: De vroeg-middeleeuwse portus en benedictijnenabdij van Ename (gem. Oudenaarde), *Archaeologia Belgica* n.r. II, 95-104.

CALLEBAUT D. 1987: De vroeg-middeleeuwse portus en benedictijnenabdij van Ename (Stad Oudenaarde). Interimverslag 1986, *Archaeologia Belgica* n.r. III, 213-224.

DEMEY A. 1977: Eenbeukige romaanse kerken in Oost-Vlaanderen, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen* n.r. 5.

DEN HARTOG E. 1992: *Romanesque architecture and sculpture in the Meuse valley*, Maaslandse Monografieën 8.

DEVLIEGHER L. 1969: Enkele nota's over de Sint-Laurentiuskerk te Ename, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* XVIII, 85-90.

DEVOS P. & CALLEBAUT D. 1989: *Open Monumentendag te Oudenaarde*, Oudenaarde.

FILLITZ H. 1969: *Propylaen Kunstgeschichte V, Das Mittelalter I*, Berlin.

- GENICOT L.F. 1972: *Les églises mosanes du XIe siècle. I. Architecture et Société*, Leuven.
- GENICOT L.F. & VAN LIEFFERINGE H. 1982: De romaanse bouwkunst in het Zuiden 1000-1150. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 3, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 277-288.
- Gesta episcoporum Cameracensium*, ed. L.C. Bethmann, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores VII*, 465.
- GORISSEN P. 1952: *Sigeberti Gemblacensis chronographiae Auctuarium Affligemense*, Brussel.
- GYSELING M. & KOCH A.C.F. 1950: *Diplomata Belgica ante annum millesium centesimum scripta*, s.l.
- KOCH A.C.F. 1981: Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 354-383.
- LINSSEN C.A.A. 1981: Lotharingen 880-1106. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 305-353.
- MEKKING A. 1988: Een kruis van kerken rond Koenraads hart. Een bijdrage tot de kennis van de functie en de symbolische betekenis van het Utrechtse kerkenkruis alsmede van die te Bamberg en te Paderborn. In: *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Clavis Kunsthistorische Monografieën VII, 21-53.
- MEKKING A. 1991: De zogenoemde Bernoldkerken in het sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur. In: *Utrecht tussen Kerk en Staat*, Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 10, 10-151.
- MILIS L. & CALLEBAUT D. 1990: Ename: burcht en "pre-stedelijke" nederzetting. In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen 14de Internationaal Colloquium Spa 1988*, Gemeentekrediet Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 83, 459-497.
- PARISSE M. 1976, *La noblesse lorraine I, XIe-XIIIe s.*, Rijsel-Parijs.
- VAN DEN BOSSCHE H. 1992: De Sint-Laurentiuskerk te Ename, *Monumenten en Landschappen Binnenkrant* 60. Bijlage bij *Monumenten en Landschappen* 11/6, 2-4.
- VAN DE WALLE A.L.J. 1945: Historisch en archeologisch onderzoek van de portus Eename, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* II, 223-237.
- VAN DE WALLE A.L.J. 1947: De archeologische opgravingen te Eename. Verslag van de navorsingen betreffende de St.-Salvatorkerk, *Cultureel Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen* I, 231-302.
- VAN DE WALLE A.L.J. 1952: De St.-Vedastuskerk, een Xe-eeuwse praestedelijke moederkerk, *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige Kring van Oudenaarde* X, 19-31.
- VAN WERVEKE H. & VERHULST A.E. 1960: Castrum en Oudburg te Gent. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van de Vlaamse Steden, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* n.r. XIV, 3-61.